

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	9
'Aho	Tusite 1 'o Sune, 2021

Fai 'i Nuku'alofa

**FALE ALEA 'O
TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA
09/2021 FAKATAHA 'A E FALE
ALEA 'O TONGA**

'Aho: Tusite 1 'o Sune, 2021

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2021/2022 - Lao Fika 1/2021 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2022• Fakamatala Patiseti 2021/2022• Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2021/2022 - 2022/2023
		4.2 Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga - fekau'aki mo e Patiseti 2021/2022
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Poasi Mataele Tei

Ma'u'anga Fakamatala MEIDECC

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tatafu Moeaki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonomika

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfītu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Taelangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Piukala

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu.....	6
Ui ‘a e Fale.....	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	7
Tokanga ko e ngaahi tohi kole tokoni mei he kakai Tonga nau tukuvakā ‘i Fisi mo tu’apule’anga...7	
Tu’u mateuteu pe pule’anga ke fakaivia ngaue ki he tau’i ‘o e faito’o konatapu.	8
Fakamalo’ia tokoni ngaahi fonua muli ki hono fakaivia e pule’anga.	8
Tu’utu’uni Sea Komiti Kakato ‘ikai toe malanga ha me’a kehe, tauhi mo e laumālie lelei	9
Tokanga ‘a Tongatapu 1 ki he kau ‘a Tonga he fonua <i>Debt Distress</i>	10
Fakamahino Minisita Fefakatau’aki ‘a e tu’unga fakafiemale pe ‘a e no ‘a e Pule’anga	12
Fokotu’u Tongatapu 1 ke <i>privatize</i> e Potungae Toutai	13
‘Osi fokotu’u ‘o lele ‘a e ngaahi ako tokamu’a ‘e 32 mei he ta’u kuo’osi.....	14
Fiema’u ‘e Tongatapu 1 ke tau ako mei <i>Finland</i> ke toki kamata e ako he ta’u 8.	15
Peseti ‘e 60 ‘a e Patiseti e Ako ko e vāhenga ‘o e kau ngāue	16
Me’a Minisita Ako ‘oku fiema’u ha ‘ataakai malu ki he ako	17
Me’a ‘a Lord Tu’iha’angana ki he mahu’inga ‘o e kafataha	18
Fakama’ala’ala ki he kaveinga ‘o e Ako mo e Mo’ui.....	19
Me’a Ha’apai 13 fekau’aki mo e tokoni vaka toutai mei Siaina.....	21
Me’a ‘a e Minisita fekau’aki mo e vahevahe ‘o e vaka tokoni mei Siaina	21
Poupou Fakafofonga Vava’u 14 ki he ngaahi fokotu’utu’u ngāue ki he faito’o konatapu	23
Tokanga ki he tu’unga malu ‘a e kakai ‘i he Koviti.....	23
Poupou ki hono fokotu’u ha <i>laboratory</i> ki he ngaahi sivi ‘a e falemahaki.....	24
Kole ke fakahoko ha ngāue ki he uafu ‘o Ovaka mo ‘Otea	25
Me’a Minisita Lao ki he tu’utu’uni ‘a e Lao ki he nō ‘a e pule’anga	26
Fakama’ala’ala ki he ngaahi me’alele ‘a e Potungae Pilisone	26
Poupou ki he fokotu’u ke tukuhifo ‘a e Patiseti ki he Komiti Pa’anga.....	27
Faka’amu ke fakafekau’aki ‘a e Patiseti mo e To Folofola	28
Tokanga ki he ngaahi fakalalakaka faka’ekonomika.....	29
Fokotu’u ke hiki hake ‘a e deficit mei he 38 miliona ki he 43 miliona	31
Tali pule’anga ki he kole mei he kainga Tonga kei tukuvakā ‘i muli.	33
Toko 269 kau pasese mei Nu’usila mo ‘Aositelelia ‘e foki mai he ‘aho 2 ‘o Sune.	33
Toko onongofulu tupu kakai Tonga nau kei tukuvakā ‘i Fisi.	34
Tali Kapineti ke ‘ave tokoni taki pa’anga ‘e 2000 ki hotau kainga tukuvakā ‘i Fisi.	35
Feinga ke heka mai e kau Tonga ‘i Vanuatu ke nau fou mai ‘i ‘Aositelelia.	36
Ko e fotunga fo’ou ‘o e vailasi ‘o e Koviti-19 mafola ‘i Fisi.	36

Fua he pule'anga e fakamole toko 3 Tonga ne 'ikai lava folau mai mei Vanuatu.....	39
Fakama'ala'ala Nopele Fika 1 'o Ha'apai ki he'ene fokotu'u.....	39
Fokotu'u Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Ha'apai ke nau hiki ki he 'Esitimetri.....	42
'Ika ma'u he Minisita Mo'ui ha fakamatala 'oku 'omai ha faito'o konatapu 'e he Potungaue	43
Faingofua pē hono alea'i e patiseti ki ha tanaki pe fakasi'isi'i he kuopau ke 'ave ki he Komiti Pa'anga.....	48
Hiki e pa'anga tokoni vahenga mei he 2 kilu 5 mano ki he 3 kilu.....	50
Fakama'ala'ala ki he pa'anga talifaki he Patiseti.....	53
Fiema'u ke maau e ngāue 'a e fonua ki hono fakafepaki'i e faito'o konatapu	54
Poupou ke fakalelei'i e Lao ke tokangaekina e faito'o konatapu	54
Fakama'ala'ala ki he tu'unga 'oku 'i ai hala fakakavakava 'i Fanga'uta	55
Tokanga ki hono tanu 'a e hala ngoue 'i Tongatapu 8.....	56
Fehu'ia 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngāue tanu hala ki Kauvai	56
Fakama'ala'ala ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e tanu hala ki Kauvai	56
Fakama'ala'ala ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e valita 'o e hala pule'anga	57
Fu'u si'isi'i e Patiseti ki he langa faka'ekonomika.....	58
Hoha'a 'a e ngaahi kolo ofi ki Tapuhia koe'uhi ko e tu'unga 'o 'enau ma'u'anga vai	59
Kole ke fakaloloto 'a Fanga'uta koe'uhi ko e ngaahi me'amo'ui ai.....	60
Kelesi	61

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho 1 ‘o Sune, 2021

Taimi: 1000-1005

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: mālō ho’o mou laumālie Hou’eiki, kole atu ke mou hiva mai ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ki hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki, pea ko ene lava lelei ia ‘a e lotu ki he pongipongi ni.)

‘Eiki Sea: Kalake ke ui e Hou’eiki ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia, ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineta, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Tusite ‘aho 1 ‘o Sune 2021.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Akongāue, ...

<005>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni Ngaahi Vao’akau mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Tāmata Afi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Siaosi Vailahi Pōhiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losalisne Ma’asi, Sione Vuna Fā’otusia, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Saia Ma’u Piukala.

Sea ke u toe fakaongo pē mu’a. ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā Ki he Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Mo’ale Finau.

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē ‘o e taliuim ka ko e kau poaki ‘oku kei hoko atu ‘a e poaki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, ko e ‘Eiki Minisitā Ako na’e ma’u ‘ene poaki ka ko eni ‘oku ‘osi me’a heni, poaki me’a tōmui mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui kei hoko atu mo e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘oku fakahoko mai ‘a e poaki toki me’a tōmui mai ‘a Semisi Kioa Lafu Sika, kei hoko atu mo e poaki ‘a Sione Vuna Fa’otusia. Ko e toenga e Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Hau 'o Tonga Tama Tu'i Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Tupou, tapu atu ki he 'Eiki Palemia, Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei. Hou'eiki he pongipongi ni ko e 'aho 'uluaki eni 'o Sune. 'I he'ene pehē 'oku toe pē 'aho 'e 30 kimu'a pea fiema'u ke fakakakato 'etau ngāue ki he Patiseti ngāue 'a e Pule'anga he ta'u fakapa'anga fo'ou.

Tokanga ko e ngaahi tohi kole tokoni mei he kakai Tonga nau tukuvakā 'i Fisi mo tu'apule'anga.

Hou'eiki 'oku hangē pē ko e me'a 'oku mou me'a ki he 'etau 'asenita ko 'etau ngāue 'oku 'i he Komiti Kakato, ka kimu'a ke u kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato, 'oku 'i ai e me'a nounou pē 'oku ou fie lave atu ki ai koe'uhí ko e ngaahi kole tokoni mo e tohi fetu'utaki mai ki he 'Ofisi 'o e Sea ko e Kalake eni pea mo e ni'ihi 'oku tuku vaka 'i muli tau kāinga Tonga 'i Fisi pehē foki Vanuatu. Ko e tokanga makehe eni koe'uhí pē ko e fakatu'utāmaki ko eni Koviti. Ko ia kole atu pē ki he Pule'anga kātaki toki 'omai ha tali 'aefiāfi 'i he 2:00 ...

<007>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea : ... ko e hā e ngāue 'oku fai, ko e hā 'a e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga 'i hono fakafoki mai hotau kāinga 'oku tukuvakā 'i muli. Ko ia pē Hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Ne me'a mai leva e Sea 'o e Komiti Kakato – Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato : Tapu pē mo e 'Afio 'a e Ta'ehāmaí 'i hotau lotolotonga, tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga tapu mo tala fakatapu, tala fakatapu kakato mo e tataki e lotu e pongipongi ni. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie ko u talitali lelei kimoutolu ke hoko atu 'etau ngāue. Hangē pē ko ia na'e me'a ki ai e 'Eiki Sea e Fale Aleá ko e taimi 'oku mo'umo'ua ka 'oku ai mo e 'aho mālōlō he uike kaha'ú. Ko u kole pē Hou'eiki mou mea'i pē taimi tatali e fonuá mo e Pule'anga mo e tapa kotoa e fakalakalaká 'i he lao ko eni 'oku mou feme'a'aki aí. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga, pea ko 'ene hili pē ia ko u loto ke toe fakamaama atu 'o fakama'opo'opo e ngāue na'a tau muimui mai aí 'a e fokotu'u na'e 'omai mei he tēpile 'a e 'Eiki Nōpele Ha'apai Fika 1, mo ha toe fakamaama 'a Vava'u 14, ka tau sio ki he anga 'o e fakamā'opo'opo e fokotu'u na'e tuku mai mei loto Falé na, kae toki fai ha tu'utu'uni. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti, tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fonuá, tapu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea, tau fakafeta'i ki he 'Eiki he taki fononga kuo fai pea tau kau ai he 'aho 1 'o e ono'i māhina e fononga'angá, pea tau fakafeta'i he ngaahi tapuaki kotoa pē kuo to ki he funga e fonuá, mo'ui e me'a kotoa pē pea 'oku tau fiefia kotoa ai.

Sea, 'oku ou fakamālō atu ki he ngaahi feme'a'aki na'e fai he uike kuo 'osí a'u mai ki 'aneafi ki he felāve'i fakalūkufua pea mo e takitaha fakahoko mai 'a e tokanga 'a e Hou'eiki ki he'etau

'esitimetri ngāue ko ē ki he 21/22. 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē fokotu'u mei he tēpilé ke to'o e pa'anga 'e 50 miliona pē ko e 20 miliona ke fakalelei'i 'aki e ngaahi polokalama ngāue 'a e Pule'angá ko e 'uhingá ko e ngaahi *issue* 'oku fai ki ai e tokanga mavahe 'i he ta'u ngāue ka hoko maí. 'Eiki Sea, 'oku ngali fo'ou pē 'a e *issue* ia 'i he anga ko ē hono fakaleá ka ko e ngaahi *issue* tatau pē eni ia pea na'e kei hoko atu pē 'a e ngāue ia 'a e Pule'angá ki hono teke pea mo e feinga ke fakaivia 'a e ngaahi ngāue ko ení. Te u fakatātā.

Tu'u mateuteu pe pule'anga ke fakaivia ngaue ki he tau'i 'o e faito'o konatapu.

Ko e hoha'a ko ē ki he faito'o konatapu ko e ta'u 'e 5 ko eni kuo 'osí 'Eiki Sea, ko e ivi ia pea mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'angá na'e fai ko e feinga ke malu'i pea mo 'aofia 'a e fonuá mei he faingata'a ko ení. Ko e kehekehé pē 'Eiki Sea, ko e *base* ko ē 'o e ngāue na'e fai mo e fokotu'utu'u ngāue ki hono fakahokó. 'A ia ko hono fakalea mahinó 'Eiki Sea, 'oku hoko atu pē 'a e Pule'angá ia pea 'oku nau mateuteu ki he fakaivia 'a e ngaahi ngāue ko ení ke fakahoko. Ka 'e makatu'unga 'ene vave ange 'ene laka kimu'á 'i he maau ange 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi kupu fekau'aki, 'o hangē ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Sea' aneafi ki he faito'o konatapu. 'Oku ou fakamālō ki he 'Eiki Sea he'ene fakamahino'i. Ko e ngaahi kupu fekau'aki ko ení kuo pau ke nau ngāue fakataha nautolu pea lava ke tekelele ki ai ha nga'unu. Pea ko hono fakalūkufuá ko e ngāue ko ē ki he faito'o konatapu, ko e ngāue ia 'a e fonuá fakalūkufua, 'oku tau kotoa pē ki ai 'a e fonuá 'o tatau. Kamata pē ia pea mei he fāmili 'i 'api, mei he kolo, ngaahi potu siasi pea a'u mai pē ki he ngaahi Vahefonua.

Ko e ngaahi fakamalanga ko ē 'Eiki Sea fakalūkufua talamai ke tu'usi ē mo fakalahi ē 'Eiki Sea ko u pehē kuo fe'unga 'a e fa'ahinga malanga ko iá. 'Oku 'ikai ke kei 'aonga ke ke kei fai e fa'ahinga fakanāfala ko ia. Toe pē 'etau uike 2 'Eiki Sea hangē ko e me'a na'e fai 'e he 'Eiki Palēmiá ...

<008>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko e uiké ni pē mo e uike kaha'ú. Ko u fakamanatu atu, ko 'etau 'esitimetri peseti 10 tupu ia ai ko e vahe ia 'a e kau ngāue fakapule'anga he 'ikai ke tau toe lava tautolu 'o fai ha me'a ki ai. Ko e ki'i pēsiti 'e tolungofulu tupu pē ko e pa'anga ngāue pē ia pē ko e ivi ngāue pē ia 'o e fonua 'oku vahe'i ki he ngaahi potungāue pea mo e Hou'eiki Minisitā ke nau fakahoko 'aki e ngaahi fatongia mo e ngaahi me'a ko eni 'oku tau faka'amu ke lava 'o fakahoko.

Fakamalo'ia tokoni ngaahi fonua muli ki hono fakaivia e pule'anga.

Fakamālō ki he ngaahi tokoni ko ē 'a e Pule'anga muli nautolu ia 'oku nau tokoni mai ki hono fakaivia 'a e Pule'anga ke lava 'o fakahoko e ngaahi ngāue ko eni. 'Uhī kapau te tau sio fakalūkufua 'Eiki Sea ki he 'esitimetri ko 'eku fokotu'u angé tonu ke tau tali 'e tautolu e fokotu'u 'oku 'omai he Pule'anga ka ko e 'uhinga ke fiamālie pē 'a e Hou'eiki Mēmipa na'a pehē 'oku fakavavevave'i 'etau 'esitimetri, 'ikai mole ke mama'o 'Eiki Sea.

Ko ia ai 'Eiki Sea kou fokotu'u atu ko e 'uhinga ko e taimi pea mo e, mo e vave ange hono ngāue'i 'etau 'esitimetri kou fokotu'u atu tau foki mu'a 'o kamata pē mei he Vouti 1 he vouti 'e 25 pē 'Eiki Sea ka lava ha'atau fo'i vouti 'e 10 he 'aho ni fakafiefia ia. 'ikai ke u tui 'Eiki

Sea 'oku toe fiema'u ke fai ha ngāue 'ovataimi he Fale ko eni, 'ikai ke u tui 'oku tonu ke fakafihia'i e 'ū me'a ko eni ko e 'uhinga kae toki lele po'uli e Falé ko e 'uhinga ke fakavavevave. Kuo 'osi fe'unga e taimi Sea. Ko ia pea kou tui ko e leva'i lelei he Feitu'una 'a e taimi 'o e Falé 'Eiki Sea ko e 'aho ni ki he uike kaha'u kou tui ko e Pulelulu na'a mo e Tu'apulelulu kou tui kuo laumālie lelei e Hou'eiki ke tali e 'esitimetri ko eni ka tau hoko atu, 'oku 'i ai e ngaahi lao fengāngāue'aki, ngaahi lao fekau'aki hangatonu mo e pastiseti pea 'oku mateuteu e Pule'anga ke fakahū mai e ngaahi lao ko ia ke lava 'o alea'i 'o tali kimu'a pea mālōlō e Fale 'i he lava e ngāue felāve'i mo e patiseti.

Ko ia 'oku pehē 'a e kole ki he Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé mou fakamolemole kae tau ma'u pē ha laumālie lelei pea mou loto laumālie lelei ke tau ō ā ki he'etau 'esitimetri pea tau sio ki he'etau ngaahi fiká. Pea ko u fiefia 'aupito 'Eiki Sea he me'a mai e Hou'eiki 'o talamai tu'usi ena 'ave ia ki hē ko e 'uhinga ka tau, ka tau sio ki ai ko e hā e 'uhinga 'oku fakapa'anga ai e ngaahi ngāue ko ia. Pea 'i he pōtalanoa lelei ko ia pea 'e lava pē ke mahino lelei ki he Hou'eiki ko e ngaahi *essential services* eni ia e Pule'anga kuo pau ke fai. Pea 'oku 'osi siviivi'i 'e he Pule'anga ia 'a e ngaahi polokalama ke fakahoko pea ke fakapa'anga. 'A ia ko hono fakama'opo'opo ko 'etau 'esitimetri 'Eiki Sea kuo maa ia pea tukuange hotau lā ka tau failā tautolu kae fakahoko e ngāue 'a e Pule'anga. Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko e tokanga ē 'oku fai mai mei he Tēpile 'a e Pule'anga pea 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga mahu'inga 'o e taimi mo e feme'a'aki.

Siaosi Pohiva: Sea.

Tu'utu'uni Sea Komiti Kakato 'ikai toe malanga ha me'a kehe, tauhi mo e laumālie lelei

Sea Komiti Kakato: Pea ko 'etau malangá he 'ikai toe fai ha malanga 'i ha me'a kehe. 'Ofa mai Hou'eiki. Pea ko hono ua, 'ofa tauhi he laumālie lelei 'oua 'e faka'uhinga pē fakafihia 'i ha me'a kehe 'uhinga ka ko e 'uhinga fakafu'ituitui pea fai ai homou fetuputāmaki 'aki, mou ngāue'aki e laumālie lelei ka ko e fokotu'u ē mei he Tēpile 'a e Pule'angá kuo ofongi mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá ka ko e ngāue ia 'oku tau, 'oku mou me'a ai he Fale Alea ko eni 'oku 'ikai ko ha toe 'uhinga kehe ko e lao ko eni ke ngāue. Me'a mai Tongatapu Fika 1 pea u toki tukuange ki he Tēpile ki he 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai hangē ko ia nau, kou loto ke fakama'opo'opo e fokotu'u na'e fai ai e feme'a'aki he Fale ni. Me'a mai.

Siaosi Pohiva: Mālō. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Fale Aleá. Tau fakafeta'i kotoa Sea tau ma'u e pongipongi fakakoloa ko eni.

'E Sea 'oku ou 'ohovale pē ko e hā e me'a 'oku 'ai ke fakavave'i ai ko hotau fatongia mahu'inga tahá ko e Fale Ale ko e alea'i ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga me'a mai pē koe 'i he 'uhinga ho'o me'a ke ke me'a ai he ko e ki'i kupu'i lea ena ia 'oku fa'a lahi ai e tuputāmaki 'a e fakavave'i mo e fakatuai'i 'i he ngaahi ta'u kuo anga ki ai 'a e motu'a ni, me'a mai pē koe ho laumālie lelei ko e taimi ia 'oku taimi'i atu pē ia he motu'a ni ko e 'uhinga ia na'a mou fili ai au ke u tataki lelei 'a e me'a 'oku mahino.

Siaosi Pohiva: Mālō ka ko ‘eku ‘ai atu pē ko hono talamai pea mei, fakahoko mai pea mei hē ko e fu’u patiseti *deficit* eni ...

<009>

Taimi: 1020-1025

Siaosi Pohiva: ... pea ‘oku mahu’inga ke tau vakavakai’i fakalelei hange ko e To Folofola ‘Ene ‘Afio ke ‘oua te tau mavahe pea mei he, ko ‘ene ‘osi pē paasi pē ení ‘oku loka mai ia. ‘Ikai toe ‘i ai hamau le’o ‘omautolu ia. Ko e ‘uhinga ia mahu’inga ai ke tau talatalanoa’i lelei ‘a e ngaahi kaveinga ‘oku mahu’inga pe ‘oku felāve’i pea mo e fonuá. Ko e ‘uhinga ia na’a ku kole ai Sea ke ‘omai ha ki’i fakamatala ngāue he ko e *deficit* ko ení ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha silini ia. Ko ‘etau talanoa tautolu hono vahevahe e pa’anga ka ‘oku te’eki ke ‘i ai ha pa’anga ia. ‘E ‘osi ‘e kamata he ‘aho 1 ‘o Siulaí ko ‘etau toki ō ke vaevae mai ki’i seniti ‘a e kakaí ‘i he tukuhaú kef ai ‘aki ‘etau ‘ū fakamole ko ení. Pea ‘oku ‘uhinga ai ‘oku mahu’inga ai ke ‘i ai ha fakamatala kakatō ka tau lava ‘o sio’i ko e hā e ngaahi ngāue lelei ‘oku totonu ke vahevahe ki ai ‘a e fu’u *deficit* ko eni ‘oku hanga maí.

Tokanga ‘a Tongatapu 1 ki he kau ‘a Tonga he fonua *Debt Distress*

Kaekehe ‘e te u hoko atu Sea fekau’aki pea mo e nō. Fe’unga mo e pa’anga ‘e 514.5 miliona e nō ‘a e fonuá ni. Ko e peseti ‘e 41 ia ‘o e *GDP* pē ko e koloa mo e ngāue fakalotofonuá. Na’e hiki’aki e 5.3 ‘i Sune ‘o e ta’u kuo’osí. Sea ko e peseti ia ‘e 87 ko e pa’anga hū mei muli pea ‘oku ‘iloa ‘a Tongá ni ia he fonua, ‘oku kau ‘a Tongá ni he fonua ko e *debt distress*. Hangē ha vaka kuo ‘osi ‘alu ke ngoto pea ‘oku fana’i e fo’i *flare* ki ‘olunga ‘o faka’ilonga ko e kumi mo’ui pē ko e kole tokoni. Pea ‘oku ‘ai mai e ‘uhinga ‘oku sai pē tokua ‘a e *distress* ia ‘oku faingofua ai ‘etau kole nō pea ‘oku ma’ama’a ai ‘etau nō mo e kole tokoní. Sea ‘oku ‘ikai ke u loto ke hoko ia ko ha fo’i fakatonuhia ki he’etau nō. Pea ‘oku ou kole ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i fakatonutonu e Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu ē Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku fakatonutonu atu e Fakafofongá he pehē ko ē ko e fakatonuhia ‘a e faka’ilonga kulokula mai ko ē e tu’unga ma’olunga ko ē ‘a e tu’unga nō ko ē ‘a e fonuá. Ko ‘eku fakatonutonu atú ‘e Fakafofonga, keli ma’u pē ki loto ke ke ‘ilo ko e hā e ‘uhinga ko ē na’e ‘alu ai e fonuá ki he tu’unga ko iá. Na’e ‘ikai ko ha fili ‘a e fonuá ke nau ō ‘o fai e fu’u nō fakavalevale ko eni he *Exim*. ‘Oku ‘ikai ko ha fili ia ‘a e fonuá. Na’e fakamālohi’i e fonuá ke nau fai e ngāue ko ení ko e ‘uhingá ko e ngāue pango na’e fai.

Siaosi Pohiva: Sea ko u fakatonutonu atu Sea. Mou ‘eke ki he to’utangata ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ngāue pango na’e fai ‘o faka’auha ‘a Nuku’alofá. Kapau na’e ‘ikai ia ...

Siaosi Pohiva: Sea ko e ‘alunga ia e hisitōliá.

Mateni Tapueluelu: Sea ka u fakatonutonu mu’a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ...

Mateni Tapueluelu: Ko e ‘uhingá ko e tu’o fiha eni hono ‘ohake e me’a ko ení.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki kuo tali e ‘uhinga ...

Mateni Tapueluelu: Ke mea’i pē he ‘Eiki Minisitā Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Mateni Tapueluelu: Na’e ‘i ai e ngaahi ‘ū langa na’e fakahoko na’e ‘ikai ke hoko ha vela ai. Uafu, Palasí, ‘ū fale ko ena na’e fakafa’ou. Ko e ‘ái ke tuku hono ‘omai e ‘uhinga ko iá ka tau hoko atu kitautolu kuo ‘osi tu’u e nō pea ‘oku tau fakakaukau fakalukufua.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Siaosi Pohiva: Hoko atu mu’a ‘eku malangá ‘aku Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mou me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ki’i, ko u kole fakamolemole atu.

Sea Komiti Kakato: Mou me’a hifo ki lalo ka u ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko u tu’u pē au, ko u tu’u pē au ke u ki’i fakatonutonu atu mu’a e Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Ka u fakamaama. Me’a ki lalo ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Ko e fakatonutonú ia ko ē ‘osi tali mai ia he ‘Eiki Minisitā Pa’angá.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai ko u fakatonutonu au e Fakafofongá. ‘I he Tohi Tu’utu’uní ko ‘eku fakatonutonu pea ‘i he Feitu’una ia pē te ke tali ke fai e ...

Sea Komiti Kakato: Mahino lelei pē ia kiate au. ‘Ai ho’o fakatonutonú.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e fakatonutonu e Fakafofonga ko ē. ‘Oku mo’oni e me’a ko ē na’e, ‘i ai mo e me’a ko ena e Vikilaní. Na’a nau fetukutuku nautolu ia kimu’a he na’a nau ‘ilo pē nautolu e ni’ihi ko ē na’a nau fai e tutu ‘e fai ‘a e, ‘e fai e tutu.

Siaosi Pohiva: Sea te u fakatonutonu atu. Ko koe na’e Sea he taimi ko iá he Fale Aleá.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko e ‘ū me’a ko eni ‘oku mo feme’a’akí ...

Siaosi Pohiva: Pea ‘oku ou kole atu ke tuku ke ‘alu ‘eku malangá.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Io ko ho’o tangata’eikí na’e Palēmia he taimi ko iá.

Sea Komiti Kakato: Mo me’a ki lalo! Ko e me’a ē nau ‘uhinga ki aí. Ko e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá he me’a na’e me’a ki ai e Tongatapu Fika 1. Tonu ia. Ko e ‘uhinga e nō ko ení na’e ‘i ai hono ‘uhinga hono kamata’anga pea ‘oku fononga ai e Pule’angá ai. Pea ‘oku ‘ikai ke u loto ke toe ‘omai ia ke fai ha feme’a’aki he na’e ‘osi ‘ave ki he Fakamaau’angá. Me’a mai koe Fakafofonga ha ‘uhinga kehe.

Siaosi Pohiva: Mālō, Sea ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kei hoko atu pē fakatonutonu mei he tafa’aki e Pule’angá.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fakamahino Minisita Fefakatau’aki ‘a e tu’unga fakafiemaleie pe ‘a e no ‘a e Pule’anga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko u tokanga atu ki he faka’uhinga ko ena ‘o e *high debt distress* pē ko e tu’unga, Sea ko e fakatātā 3 ko ia ‘o e Patiseti fokotu’ú. ‘Oku ne fakamahino atu ai ‘a e ‘alu hifo ki lalo ‘a e kātoa ‘a e nō ‘a e Pule’angá mei he ta’u ni ‘o ‘alu hifo ai. Na’e ‘osi ‘oatu pē kimu’a e ‘uhinga tatau pea ‘oku toe fakamahino atu pē ko e tēpile 18 ‘oku ne fakamahino ai ‘a e tukunga fakafiemaleie ‘oku ‘i ai ‘a e tu’unga nō ‘a e Pule’angá ...

<002>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... Ko e lilii fakamuimui ko eni ke tau ‘alu hake ‘a Tongá ní ko e me’afua eni ‘a e Pangikē ‘a Māmaní ‘a e *high debt distress*, ‘a ia ko Tonga na’e ‘i he tu’unga ko e *moderate*, kātaki Sea ko u feinga ke tonu ‘eku faka-Tonga, ka ko e ‘uhinga ko ē na’e ‘alu ai ‘a Tonga ki ‘olunga, na’e ‘ikai ke ‘uhinga ia na’e ‘ikai ke ‘alu ‘a e mo’ua nō ‘o Tonga ki ‘olunga, ka ko e taimi ia na’e toki lava ke fakatokanga’i ‘e māmani pea mo e Pangikē, ko e tu’u lavea ngofua ko ē ‘a Tonga ki he ngaahi fakatamaki fakanatula, ‘oku fu’u mā’olunga.

Ko e 2019 na’e fika 2 ‘a Tonga ni ‘i he lavea ngofua lahi taha ‘i māmani, pea ko e me’a leva na’e mahino ai ko e fonua ni ia ‘e tu’u lavea ngofua ke tō mai e afā, fakatamaki fakanatula. ‘I he’ene pehē ‘oku ‘i ai leva hono ‘uhinga fakapa’anga ki he langa fakalalakaka ‘o e fonua, ko e ‘uhingá ia, na’e ‘ikai ke ‘uhinga ia ko e lahi pē ko e ...

Sea ke foki mai pē ko e tēpile, ko e ngaahi me’a mahu’inga ko ē ko ē fakapa’anga, tēpile 4 ‘o e patiseti, ‘oku ne hanga ‘o fakaiiki atu ai ko e ngaahi tu’utu’uni fakapa’anga ia ‘oku fakahekeheka mai ai ‘a hono tokonia ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga. Kapau te mou me’a hifo pē ki ai ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e nō ia. Na’e ‘oatu ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘a e lahi e vāhenga ‘a e kau ngāue. Ko e taha ia ‘o e ngaahi fakangatangata ‘oku feinga ‘a e Pule’anga ke fai hono leva’i. Ko e tokoni atu pē Sea mo e fakatonutonu ke tau ‘unu’unu mai pē ki he patiseti na’e fokotu’u atu ‘e he Pule’anga. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito e fakamaama ‘Eiki Minisitā, mahino lelei ‘aupito e fakamaama ki he ‘uhinga ‘a e me’a na’e hoha’a ki ai ‘a e Fakafofonga, Fakafofonga ‘oku ou ‘oatu pē ho’o miniti ‘e 3 he taimi ni, ‘uhinga kae tafe ‘a e feme’a’aki he Fale ni ‘oku ‘i ai mo e kau Fakafofonga ‘oku fie me’a.

Fokotu'u Tongatapu 1 ke *privatize* e Potungāue Toutai

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Sea ko e taha he ngaahi me'a na'e totonu ke tau lava hono holoki pē ko e *stabilize* e *deficit* ko eni, na'e lava ke tau *privatize* e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga ke to'o atu e fo'i fakamole ko ē 'oku fai 'e he Pule'anga ki he ngaahi Potungāue ko ia, hangē ko e Potungāue Toutai, pea 'ai ko ha *Public Enterprise*, kae si'isi'i 'a e *burden* 'oku 'omai ki he kau totongi tukuhau, kae kehe ko e anga pē 'a e fokotu'u ke *stabilize* 'aki 'etau *deficit*, he 'oku tau pōpula ko e hikihiki, ko 'etau kei nō 'i he ta'u kotoa. Kae kehe ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Eiki Sea, Sea kau tokoni atu pē he manatu'i e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga, fakatātā mai foki he toutai, pea 'oku ou kole pē ke u hūfanga 'i he fakatapu 'Eiki Sea.

Ko e toutai 'oku, ko e 'ū naunau kotoa e toutai 'osi 'ave ia ki he kosilio, na'e fa'u pē eni ia 'i he 'aho ko ē 'o e Pule'anga 'aneafi. Ko e me'a ko ē 'oku ma'u 'e he toutai 'i he taimi ni, ko e ngāue faka'ofisi pē mo ha me'a fekau'aki moe 'ū sino fengāue'aki mei muli, mo hono vakai'i ha me'a 'e tokoni ki he kakai e fonua, Fakafofonga 'oleva ke 'osi, 'oku 'ikai ha me'a ia ha pisinisi 'a e toutai ki he ...

Siaosi Pohiva: Ka 'oku 'i ai e pa'anga patiseti ia 'oku vahe mei he Pule'anga ki ai, 'oku ki'i ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ki he kau ngāue e kakai ko ē 'oku nau ngāue 'i he Potungāue, ko ia pē, a'u ki he vaka mo e me'a 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a pehē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva: Ko e 'uhinga ia e fakakaukau Sea ke *privatize*, ke 'oua 'e toe fakamole Pule'anga ki he kau ngāue 'a e toutai, ka nau hanga pē 'o fakakaukau'i honau vāhenga 'i he Potungāue. Kae kehe ko e fakakaukau pē ke 'oatu ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, fakamolemole ko māmani kuo pau pē ke 'i ai e Potungāue Toutai ia, 'oku 'aonga ia he koe'uhi ki he vā fetongi'aki 'a māmani mo e, he 'ikai ke ha'u ha *government* ia ki ha *private*, pau pē ke ha'u 'a e fonua ki he fonua, ka 'i he toutai, 'i he toutai, ki he pa'anga, ki he me'a he pa'anga he 'ikai ke ha'u ia ki ha feitu'u 'oku *private*, 'e pau pē ke ha'u ki ha Pule'anga 'oku 'i ai ha me'a pehē ko e pa'anga, 'i ai mo e toutai ai. Pea 'e toki fakaivia leva ha me'a 'a e toutai, 'a e kakai 'o e fonua.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva: Mālō Minisitā. Mahalo ko ha me'a ia ke ta toki talanoa'i 'e taua he'eta kumete, ka 'oku ou 'oatu pē 'e au 'a 'eku fokotu'u na'a ko ha me'a ia halanga ia pē ko ha matapā ia 'e fakasi'isi'i ai 'a e *debt distress*.

Te u hoko atu Sea ki he faito'o konatapu. Sea, ko e palopalema ia ko eni 'oku 'ikai ke fai ia 'e he fanga ki'i kau levolo ki lalo ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 'oku ou kole kia koe ko e 'osi pē ho'o me'a malanga he, 'i he *issue* ko eni, faito'o konatapu, ko u kole mu'a ke ke ki'i fe'unga kae foki he ko e 'uhinga ko e me'a ia 'oku fie malanga ai 'a e tepile 'i he tafa'aki to'omata'u...

Siaosi Pohiva: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ...ki he faito'o konatapu ke 'alu 'alu tatau pē ho'omou feme'a'aki. Mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō, te u ki'i hiki fakalaka au mei ai...

<005>

Taimi: 1030-1035

Siaosi Pohiva: ...kae tuku atu ia ki he tepile ko ē kau toki foki mai ki ai ha taimi. 'Oku ou loto ke u hoko atu ki he ako 'e Sea, ko e taha 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e *TSDF National Outcome*. 'Uluaki ko e *more inclusive sustainable and dynamic knowledge base economy*, pea 'oku to'o mai eni he potungāue ko eni 'o fa'u mei ai 'enau vīsone ngāue mo e ngaahi taumu'a ngāue. 'Oku ou vakai hifo ki he fakamole ko eni ki heni 'e Sea hangē ko e ako tokamu'a. 'Oku 'i ai e 'apiako 'e 32 'oku 'ai ke fokotu'u. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku pē 'oku *necessary* he ki'i fo'i taimi ko eni 'oku hoko ai 'a e Koviti, pē 'oku totonu ke toe ki'i fakatatali atu ia kae 'oleva kuo langalanga lelei e fonua.

'Eiki Minisitā Ako: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e tali ē ki he fehu'i Fakafofonga, me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Osi fokotu'u 'o lele 'a e ngaahi ako tokamu'a 'e 32 mei he ta'u kuo'osi.

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Na'e pehē foki he Fakafofonga 'oku teu ke fokotu'u, koe'uhí pē kapau na'e fanongo lelei ki he feme'a'aki kuo 'osi fokotu'u 'i he ta'u kuohili Sea. 'Oku 'ikai ko ha me'a eni ko ha misi ko e me'a ia kuo 'osi fakahoko kuo 'osi 'i ai e fānauako ai, pea ko e pēseti pē eni 'e 45 'o e kakai 'oku tonu ke nau ako tokamu'a 'oku nau 'i ai, neongo 'a e fu'u *investment* lahi ko eni 'a e Pule'anga 'o fokotu'u e ako 'e 32 ko eni, 'ova ia he pēseti 'e 50 'a e fānauako *kindergarten* 'oku nau kei 'api pē, kau ai e 'uhinga 'oku nau ki'i mama'o mei he 'ū *kindy* mo e 'uhinga 'oku 'ikai ke nau lava 'o totongi, ko ia ko e fakatonutonu ia Fakafofonga kuo 'osi lele 'osi eni e ta'u 'e taha mālō.

Siaosi Pohiva: Mahino ka 'oku toe 'a e pēseti 'e nimangofulu tupu ke nau ako. Ko 'eku tokanga atu ke nau taimi ke ki'i tafe atu e ki'i fakamole ko ia kae tuku mai ha silini ko ia ki ha me'a 'oku toe vave ange hono fiema'ua. Fakatokanga'i 'oku 'i ai e *policy* ki he lautohi Sea.

'Eiki Minisitā Ako: Ki'i fehu'i ai leva Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ako: He 'oku me'a mai 'a e Fakafofonga Sea 'oku 'ikai ke mahu'inga e ako 'a e fānau ke to'o ā 'a 'etau *invest* tautolu 'i he 'etau fānau 'o fai'aki ia 'e ne fakakaukau. 'A ia ko 'eku 'uhinga ia ko ena na'a ne me'a mai ke 'oua mu'a 'e toe fai ha tokanga ia ki he fo'i pēseti 'e 55 'o 'etau fānau 'oku fiema'u ke tokoni'i kae 'ave ā 'a e pa'anga ia ko ia ki he'ene fokotu'u ko ena 'oku 'ai ke fokotu'u mai, mālō.

Fiema'u 'e Tongatapu 1 ke tau ako mei *Finland* ke toki kamata e ako he ta'u 8.

Siaosi Pohiva: Sea tau ako mei he ngaahi fonua fakalalakaka he ako 'i māmani ange *Finland* mo me'a, toki ako e fānau he ta'u 8.

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā, na'a ko e 'uhinga pehē 'a e 'uhinga 'a ho'o fehu'i ke pehē?

Siaosi Pohiva: 'Ikai, 'ikai ke 'uhinga pehē Sea.

Sea Komiti Kakato: Tau tonu ke 'oua 'e fehu'i, ko ē 'oku 'osi maau pē ia. Me'a faka'osi mai.

Siaosi Pohiva: Sea 'oku 'i ai 'a e *policy* ke fetukutuku ke 'alu e lautohi 'o *form 2*, 'osi 'i ai 'a e *invest* 'a e ngaahi ako 'a e siasi 'i he ngaahi lokiako, mo e naunau mo e kau faiako. 'E to'o mai eni ia mea nautolu. 'E Sea 'oku 'uhinga pē au 'a e fa'ahinga fokotu'utu'u pē 'oku 'uhinga mālie koā 'i he taimi ko eni 'oku tau fononga atu ai.

'Eiki Minisitā Ako: Sea tuku pē ke u toe tali atu pē.

Siaosi Pohiva: 'E ta'etotongi 'a e ngaahi ako ia 'a e Pule'anga, kae totongi 'a e fānauako ia 'a e siasi, ko 'eku 'uhinga ki he ngaahi...

'Eiki Minisitā Ako: Ko e me'a mahu'inga foki Sea ke tau fai ha ngāue ke tokonia 'etau fānau, ko 'etau ki'i ma'u'anga koloa pē ia 'oku toe, hala ha koula, hala ha lolo. 'A ia 'oku 'uhinga 'a e Fakafofonga ia ke tau tukunoa'i tautolu 'a e fānau. Ke tau tukunoa'i ke nau nofo he ako he 'oku 'ikai ke nau lava 'o totongi, pē 'e tuku ke nau a'u 'o *form 2* ta'etotongi. Fakafofonga ko ho'o 'uhinga ia, ke tau fakafe'atungia'i 'a e ako'i e fānau.

Siaosi Pohiva: Kapau 'oku ta'etotongi 'a e tokotaha ako kotoa *high school*.

'Eiki Minisitā Ako: Tali mai 'eku fehu'i kātaki Sea ko ho loto ia ke nofo e fānau ia 'oua 'e ako'i nautolu 'uhinga pē ko ho'o fo'i fakakaukau 'oku sai ange ia?

Siaosi Pohiva: Sea ko e Patiseti ko eni 'oku lahitaha ai ki he *quantity of education*, si'isi'i e *quality of education* heni, 'oku ou loto ke u talanoa mo koe ai.

'Eiki Minisitā Ako: 'Osi fakahoko atu pē Sea ko e pēseti 'e 84 'emau *budget* ko e kau ngāue.

Siaosi Pohiva: Sea pēseti 'e 100 'oku hū ki he *high school*, pēseti pē 'e 20 'oku nau a'u 'o *form 7*, ko e *invest* kātoa 'a e ako 'i he ako.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Ako: Ke 'alu ki he Potungāue Ako.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu 'a e Eiki Palēmia.

Siaosi Pohiva: Ko 'eku talanoa atu eni 'i he *quality of education*.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ki'i fakamokomoko kae ha'u 'a e fakatonutonu 'a e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu, tapu mo e Sea pea tapu mo e...

Siaosi Pohiva: Ko e me'a 'oku ou loto ai Sea ke tuku ke u talanoa lelei pea mahino kae toki fai 'a e fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Ongo Fakafofonga, mahu'inga 'aupito 'a e fakamaama 'a e Minisitā Ako, me'a mai ho'o fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale ni, ko e 'ai pē ke u fehu'i ki he Sea ke u fakatonutonu ki he Fakafofonga, pē ko e 'uhinga ia e me'a na'e tuku ai ...

<007>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Palēmia : ... 'a e *system computer* ko 'eni ta'efaka'osi ko 'eni he me'a 'a e ako koe'uhi ko e 'ai ke *save* 'a e 'ai seniti, 'a e fo'i polokalama ko eni na'a ke ha'u fokotu'u maí 'o lele ta'e'osi 'a e *contract* ko iá.

Siaosi Pohiva : Kuo tali 'iate au 'a e fehu'i ko iá 'Eiki Sea, 'ilonga 'a e 'ikai ke 'ilo, mea'i 'e he Palēmia 'a e ngāue ko iá. Palēmia ta toki talanoa kitaua ki he me'a ko ena, ..

Sea Komiti Kakato : Hou'eiki 'oku mo talanoa he me'a 'oku 'ikai nofo he'etau 'asenitá. Tuku 'aupito ia, tuku ia.

'Eiki Minisitā Ako : Kole ke u fakatonutonu 'e au ia. Talaange mu'a ki he Fakafofonga ke tukumu'a 'a e fakanāfalá 'alu 'o sio ki he'ene fiká 'alu 'o sio ki he lava e *Form 7* e ta'u kuo 'osí te ne 'ilo 'oku lahiange he peseti 'e 20 na'a ne toki me'a 'akí. Tuku e 'ai noa'ia e fiká. Kapau 'oku tau 'alu ki he Potungāue Akó toki 'ai mai ai pea 'ai mai ai. 'Oua 'e laku noa'ia mai e fiká 'oku talanoa lōloa ia.

Siaosi Pohiva : Sea tuku mu'a 'eku fakamalanga ke 'osi kae toki fai mai e fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga ko u kole ke fakama'opo'opo mai ho'o me'a he ko e 'uhingá 'oku tau hū tautolu ia ki he ngaahi 'u me'a ia ke tau mavahe tautolu mei he Falé ni ki he Fakamaau'angá ko e 'ū me'a ia 'e toki fakama'opo'opo ia ki ai ha taimi. Ka 'oku 'ikai ke u lave'i ko ha laumālie lelei ia ke tuku pehe'i ke fai ai 'a e feme'a'aki 'a e Falé ni. Me'a mai 'Eiki Minisitā kae toki faka'osi mai e Fakafofongá.

Peseti 'e 60 'a e Patiseti e Ako ko e vāhenga 'o e kau ngāue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ki'i tokoni pē ki he Fakafofongá kapau 'e laumālie lelei pē 'Eiki Sea. 'Uhingá, tapu mo e 'Eiki Sea mo e Fale 'eikí, Sea, ko e 'uhinga ko ē 'eku kole ai ko ē 'Eiki Sea ke tau foki ki he ngaahi Vouti 'a e Potungāuē ko e 'uhingá ko e fo'i hala fononga ko ia 'oku tau lele ai he taimí ni, 'e me'a hake e Hou'eikí talamai, tu'usi ē tu'usi ē, 'oku sai ia? Kapau ko e fongá 'Eiki Sea 'oku hangē ha potalanoa 'a ha kau kiti, *kindergarten*. 'Oku tau talanoa 'i he *policy* mo e 'uhinga 'oku fai ai e 'ū polokalama ako, 'ū polokalama ngāue 'a e Pule'angá. Ke

hangē ko ia na'a ku fakamahino'i atū peseti 'e 60 tupu ia ko e vāhenga ia 'o e kau ngāue. Ko e ki'i seniti ngāue ...

Siaosi Pohiva : Ke u ki'i fakatonutonu atu e Minisitā he'ene pehē peseti 'e 60 e vāhenga 'o e kau ngāue. Na'e me'a 'a e Minisitā Akó he 'ahó pehē mai peseti 'e 85 ko e vahe ia 'a e Potungāue Akó.

'Eiki Minisitā Ako : Kapau te ke fie 'ai ai leva ke tau talanoa ki he patiseti 'a e Potungāue Akó. Hangē ko e me'a 'a e Minisitā peseti 'e 10 'a e *staff* 'oku 'i ai 'a e *Grant* 1 miliona ki he *USP* 'oku 'i ai 'a e *Grant* 9 miliona ki he ngaahi ako 'a e *Non-Government*. Tānaki kātoa ia 'o ma'u ai 'a e peseti 'e 84 ko ē 'oku mau talanoa ki ai Fakafofonga. Kapau 'oku ke toe fiema'u ha toe fika ange pea toki talamai pē he ko eni kuo mei hoko e *break* kae toki 'oatu, mālō.

Siaosi Pohiva : Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : 'E Fakafofonga, faka'osi mai ho'o me'á kae 'oange ke hoko atu e Hou'eiki Fakafofonga ko ē.

Siaosi Pohiva : Mālō Sea, toe pē 'eku fo'i poini 'e 5.

Sea Komiti Kakato : Ko e poini ko ená 'e toe lahiange ai 'a e fetō'aki 'a e Falé ni. Ki'i fakamā'opo'opo mai pē hangē pē ko e lau 'a e Folofolá ki'i tānaki ivi pē. Ko 'ene toki tonu pē ha me'a 'anai 'oku ha'u ha fo'i *issue* ai pea 'omai ha fo'i taha ai he fo'i 4 ko ē. Me'a mai.

Siaosi Pohiva : Kaekehe, Sea, ko 'eku vakai hifo ki he fu'u patiseti ko eni 'a e Potungāue Akó meimei fakamamafa ki he *access* pē ko e *quantity* ke langa loki ako, ke 'alu e tamaiki ki he ako. Ko māmani kuo nau 'osi hiki ki he *quality of education*. 'Oku ou fiu fakasio hifo 'i he 'ū ngāue he Potungāue Akó...

Me'a Minisita Ako 'oku fiema'u ha 'ataakai malu ki he ako

'Eiki Minisitā Ako : Sea, tokoni atu ki he Fakafofongá mo'oni pē 'oku lahi pē 'a e ki'i seniti ia ki he vahé ka ko e fakatonutonu pē ia Sea. 'E anga fēfē ha'o ako lelei kapau te ke nofo ha fu'u tēniti. 'E anga fēfē ha'o ako lelei ka ke nofo 'i tu'a he lalo kāsia. Fiema'u e malu ke 'i ai ha 'ātakai 'oku fe'unga ke ako ai e fānau. 'Oku 'ikai ke 'ilo 'e he Fakafofongá Sea 'oku fai e talanoa pea mo e *World Bank* na'e 'osi 'ohake 'e he Minisitā.

Siaosi Pohiva: Mālō Minisitā.

'Eiki Minisitā Ako: 5 miliona 'Amelika ke 'alu ia ki he *quality education*. Ko e *partnership* ia 'oku fai ki ai e lave. Ko e *recurrent* ia 'oku me'a ki ai kae 'ikai ke ne fakatokanga'i 'a e tafa'aki 'e taha mo e pa'anga tokoni mai mei he Pangikē 'a Māmani, hangē ko e me'a 'oku tokanga ki ai. Ko ia pē Sea hangē ko ia ko 'eku laú, kapau te tau 'alu ki he Potungāue Akó pea tau 'alu ki ai fai mo tali ā ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko ē 'oku maama lelei...

Siaosi Pohiva: Te u hiki atu au ki he fo'i poini hokó Sea.

Sea Komiti Kakato : ...'a e me'a lelei 'a e Minisitā Ako mo e ngaahi naunau mo e teu 'a e Potungāue Akó ko hono teu'i e fānau tupu 'o e fonua.

Siaosi Pohiva: Mālō, fakamālō atu pē au ki he Minisitā Ako ka ko eni Sea, fiema'u ke fakapalanisi e me'a. 'Alu e *quality* 'alu mo e *quantity*. He ko e mo'oni e fo'i *trend* ko eni Sea ...

'Eiki Minisitā Lao: Sea tapu mo e Feitu'una, kuo liliu 'etau tu'utu'uni 'o tau taki houa 6, kuo 'ai'ai pē tokotaha ia ka mau longo mautolu 'o fiu tali.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito. Fakafofonga sio ko e me'a ē 'e hokó te mou tuputāmaki mai ki he motu'á ni...

<008>

Taimi: 1040-1045

Sea Komiti Kakato : ... Ko u pehē kuo tali 'a e *issue* ko ena na'a ke 'uhinga ki ai pē 'e lava palanisi 'a e *quantity* mo e *quality* 'a e anga hono fakalele 'a e maama 'o e 'ilo 'i he fonua ni pea tali maama 'aupito 'a e 'Eiki Minisitā Ako 'a e ngaahi fa'unga mo e ngaahi sitepu 'a e Potungāue Ako. Ko u tui ko e fanga ki'i tekini'ale 'oku ke hoko atu ai, tuku mu'a ke me'a mai 'a e tepile ko ē pea 'osi ko ia pea ke toki me'a 'anai, malo...

Lord Tu'iha'angana: ... Tapu mo e Feitu'una pea mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato, 'Eiki Sea ko u tui na'e 'osi mahino pe...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē 'Eiki Nōpele ko e hoko atu pē eni 'i he faito'o konatapu na'a ke ki'i 'alu koe ia ki he ako kae fakama'opo'opo mai, me'a mai fakamolemole.

Me'a 'a Lord Tu'iha'angana ki he mahu'inga 'o e kafataha

Lord Tu'iha'angana: Ko 'eku lave atu 'a'aku ia he, hangē ko e tataki mai he Feitu'una ke fakamahino ko e 'uhinga ko e motu'a ni na'e fai e fokotu'u ke fakamahino hono 'alunga 'o'ona ka tau tuku ia ki hē ka tau hoko atu he kou tui ko e me'a ia na'a ke tokanga mai ki ai pea ko e me'a ia kou tokanga atu. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha motu'a ni ia 'oku vili kikihi ke fakahoko ha me'a. Ko e fakakaukau tau'atāina pea na'e fakahoko atu he motu'a ni 'i he 'i he fokotu'u pea na'e 'osi 'oatu pē mo e ngaahi 'uhinga mo e makatu'unga na'e makatu'unga lahi pē fakahoha'a ia mo e fokotu'u 'i he Tō Folofola 'a e 'Ene 'Afio ki he Fale Alea 'o Tonga 'i hono Fakaava. Pea mo e tali 'a e Fale Alea na'a tau ngāue'aki ai e lea ko 'emau kafataha ke fakahoko 'a e me'a kuo ke folofola mai ki ai Sea pea na'e poini pē ia na'e 'oatu ai. Mahino 'aupito ki he motu'a ni ia 'a e me'a na'e 'ohake 'etau takitaha nofo hono fatongia mo hono mafai 'i he vahevahe pule 'o e fonua ni Sea.

Mahalo ko e Fale ni ko e Fakafofonga Vava'u 15 Minisitā Lao lahi taha 'ene 'ohake he Fale ni 'a e me'a ko e 'oua 'e hopo holo he siakale hoko ki ai e motu'a ni.'Oku ou fakatokanga 'i ma'u pē pea ko u manatu ma'u pē ke fakamanatu e me'a ko ia ke takitaha nofo 'i hono siakale mo hono fatongia pule'i 'aki 'a e lao ki he ngaahi vahevahe 'o e mafai. Ka 'i he taimi tatau Sea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi tau ngaahi feveitokai'aki pē 'uhinga he ko e talu 'etau kamata 'i he 2010 'i he founa fa'unga pule ko eni 'oku fili he Fale Alea 'a e 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga, kamata mai he 2010 hoko mai e Pule'anga, Pule'anga a'u mai ki he Pule'anga ko eni Sea. Pea ko e founa ia 'oku fai 'aki ko ē na'e 'osi fakahoko atu pē fai e me'a ko ia. Ko e Palēmia ko ē

mo e Pule'anga ko ē Sea 'aonga pē ho fo'i vote pea nau vouti ai. Nōpele ko ē mo e Nōpele ko ē 'o hoko ai ko e Palēmia mo e me'a atu nautolu 'o Pule'anga fokoutua e motu'a ni heni fakahoko atu e fatongia ki he, pea na'e 'ikai ke 'uhinga ia ke ke hoko pē nautolu ki he fatongia ko ē pea fusi hake e fu'u 'ā ia ko ia ke tau taki, 'e 'i ai pē taimi fakatatau ki he ngaahi fatongia pē ko e ngaahi *issue* mahu'inga 'o e 'aho 'a eni ko ē na'e, kuo pau ke fai pē ki'i talatalanoa pea mo e fakahoko atu e ngaahi fiema'u 'o fevahevahe'aki 'i he laumālie lelei 'uhinga he na'a mau 'i heni pē na'a tau 'i heni pē mo e ni'ihi e Hou'eiki ko ē na'a tau fekoekoe'i pē heni tau ngāue tau fakahoko fatongia 'i heni hangē pē ha fanga tokoua fanga tautehina. Pea ko 'enau mavahe ko ē ki hē neongo 'oku nau hiki ki he fatongia kehe ka 'oku tau nofo kae 'i ai 'a e ngaahi kaveinga mahu'inga kuo pau ke fai 'aki pea ko u tui te nau fanongo mai. Na'e 'i ai e fa'ahinga ia na'a nau fili 'e nautolu 'a e ngaahi Pule'anga pea 'ikai ke nau o 'o Pule'anga kātoa 'ene 'alu me'a e fa'ahinga ki he Pule'anga me'a e fa'ahinga 'i he ongo tēpile ko eni. Pea na'e 'i ai e taimi 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakatangi atu neongo 'oku 'i ai e ngaahi 'ataakai kehekehe 'oua te tau feohi ka ko e taimi ha ngaahi me'a mahu'inga 'oku 'i ai e ngaahi fakatangi atu, fiema'u 'a e kāinga he ko 'etau ngāue kotoa pē ki he kakai fakalukufua.

Pea na'e 'oatu e ngaahi pea 'i ai e ni'ihi ia 'a e ngaahi na'a nau fili o 'o Pule'anga ē pea 'oatu e ngaahi fiema'u ia 'a e fa'ahinga na'e 'i he tēpile ko ē pea pehē mai e Pule'anga ia ko ia mou o 'o tala ki homou kāinga nau tu'u 'o ngāue kae tuku e fakapikopikó he ko e me'a ia 'oku talamai 'e he Tohitapú ko e mā 'oku ma'u ha kakava ko e ngaahi me'a pehē ka kou tui Sea Pule'anga na'a tau fili 'e tautolu 'oku 'ikai pehē ia. 'Oku nau ki'i me'a mai ki ha ki'i taimi 'oku tau hanga 'o 'oatu ai ha me'a 'oku tau mahu'inga'ia ai. Pea 'oku tau ki'i fanongo ki ha ngaahi ...

<009>

Taimi: 1045-1050

Lord Tu'iha'angana: ... fevahevahe'aki ki ha ngaahi me'a 'e lelei pea fai ia ko u tui ko e kafataha ia pea ko e 'uhinga pē ia mo e poini na'e makatu'unga ai 'a e fokotu'ú pea na'e 'oatu e fokotu'ú makatu'unga pē he ngaahi tō folofola, ngaahi me'a mahu'inga na'e 'omi he folofolá ko eni 'e 4 pē fihá. Pea fokotu'u atu he ko 'etau mafai ia 'oku 'omai he 'e lao mo e Konisitūtone e Fale ni te tau lava 'o fai ki he ngaahi Patiseti. Neongo kuo 'osi fai e ngāue lahi 'a e ngaahi kupu fekau'akí ki hono fokotu'utu'u 'o e Patiseti ko eni kuo fakamatala mai he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ka kuo tau pau leva 'oku 'i ai ha tautefito ki he Pule'anga ko eni 'oku nau loto ke tau fengāue'aki kātoa 'a e ngaahi kupu 'o e fonuá tautautefito ki he Hau, hoko ki he hou'eiki e fonua mo e kakai ke tau ngāue fakataha ke nga'unu 'a 'etau fakalakalaka fakalukufuá. Pea ko e 'uhingá pē ia Sea 'a e 'oatu e fokotu'ú pea 'oku fokotu'u atu 'i he tu'utu'uni 'oku fakamafai'i kitautolu te tau lava 'o fai ki he Patiseti. Pea ko eni 'oku fai e ngaahi fokotu'utu'u 'a e ngaahi malangá mo e ngaahi fokotu'utu'ú kapau 'e 'omai pe he Pule'angá pea ko eni kuo 'omai ia 'oku fai pē ngāue ki ai 'i he ta'u 'e 5 ko eni. Mahino pē ia mahalo na'a 'oku fai ka ko e tu'unga 'oku 'i ai tautefito ki he me'a ko e faito'o konatapu.

Fakama'ala'ala ki he kaveinga 'o e Ako mo e Mo'ui

Te u to'o mai pē 'a e ongo me'a ko iá 'e 2 Sea ko e 'uhingá he ko e akó mo e mo'uí 'oku mahino pē ia 'i he Patiseti ki he Patiseti 'oku na to'o pē 'e naua ia e kongā lahi hono vahevahe 'o e ivi e fonuá. Pea kapau 'oku pehē he Pule'angá ia ka 'oku mahino foki he 'ikai ke lato ia ko e fonua masiva eni. Ko e ki'i me'a pē 'oku 'oatú ka he 'ikai ke lato e fiema'u ka 'oku malava pē ke fakahoko 'aki pē fatongia 'o hangē ko eni 'oku tau a'u ki ai. Tau kei hao he KOVITI mo

e ngaahi ‘uhinga pehē he Potungāue Mo’uí ‘i he ki’i ivi pē ko ē ‘oku ‘oatu kia nautolu. Pea pehē ki he ngaahi fakalalakaka e akó tau ‘osi matātonu ‘i he ngaahi ta’u mai ko ení ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a, nga’unu lahi ia. Ka te u to’o hake pē au ia ‘a e fāito’o konatapú Sea he ko e ‘uhingá fakatatau ki he ta’u ‘e 5 ko eni mo e ki’i ivi ko ē ‘oku ‘oatú ‘oku kei hikihiki tō pē pea ‘oku hangē pē ko ē ‘oku ‘ikai pē ke nga’unu ia. ‘Oku kei taufetuli pē puke mai e fa’ahinga ‘o me’a, ka ‘oku kei hokohoko pē ia pea hangē ko e, ko e me’a ia ko ē na’e fokotu’u atu ai e mahu’inga’ia ‘ai ha seniti.

Pea ko u fanongo ‘omai ngaahi fakakaukau ko eni he ‘osi e ngaahi malanga ‘oku ‘oatú ko u fa’a manako e motu’á ni ke fanongo. Pea ‘oku ‘omai e ngaahi fokotu’u fakakaukau ai ka ko ‘etau ngāue fakataha ko eni mo e Pule’angá kapau ‘oku pehē tali e fokotu’ú ke, he ‘oku ‘i ai pē mafai ke ngāue Komiti Pa’anga ki hono to’oto’o mai e, pea na’e fokotu’u atu pē fiká ia ka ko e hā e fakapotopoto tahá. Ko e hā e fakapotopoto taha e ngāue e Komiti Pa’angá he ko e ‘uhingá ko e ngaahi, ko e ivi fakapa’anga ia e fonuá. He ‘e lava pē ia ‘e lava pē ‘o ‘ai e 50 milioná ia. Ko e me’a ko e loto Sea ko e me’a ia ‘oku faingata’a. Ka ‘i ai ha me’a ‘oku tau loto pē tautolu ki ai ‘e lava pē ia. Pea ka ‘i ai ha me’a ‘oku ‘ikai ke tau loto ki ai ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Lord Tu’iha’angana: Kuo lau ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ki’i kole pē pe te u fie tokoni atu ki he ‘Eiki Nōpelé fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Tokoni, me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku ou kole atu pē au ki he Feitu’una ke ke fokotu’u mai ho’o founá he ko e Feitu’una na’a ke me’a mai ‘akí kae fai mo tau nga’unu ki ai. Ke ‘ilo ho’o lahi ko ē ho’o me’a ‘i ‘olungá ‘oku ongo ‘aupito ‘aupito ia kia au. ‘Aki eni e ‘uhinga Sea. Tau kafataha pea nau ha’u motu’a ni ki he tēpile ko ení pea ko u foki ‘o taliui atu kia moutolu pea ‘oku ou kei fai ni pē me’a ko iá. Fakatokanga’i e me’a ko ení. Ko e koloa ‘oku ‘omai mei loto tataú to’a mo’oni, mo’oni. Ni’ihi ko ē na’a nau nofo ‘o fehi’a ki he Tu’í mafuli kātoa ‘o tu’u fakataha mo e Tu’í pea ‘oku tau ngāue kotoa e me’a ko iá. Kakai ko ē na’a nau hanga ‘o valoki’i lahi taha kitautolu ‘i he ‘aho ‘aneafi, kuo nau mafuli kotoa ‘i he fo’i tō folofola tō atu mo’oni. Ongokiate au e me’a ‘oku ke me’a ki ai mau tangutu atu he Pule’angá, pea ke fakatokanga’i e me’a ko iá ‘Eiki Nōpele. Ni’ihi na’a nau fai e ngaahi lea ta’etaau, hoko e fo’i Tō folofola ko ení mafuli kotoa ‘o tu’u ‘i he malumalu ‘Ene ‘Afió pea ‘oku mau pou pou kotoa ki ai. ‘Oku ongo Sea ...

Veivosa Taka: Sea ‘e lava pē ke u ki’i tokoni...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kafataha mo e Feitu’una.

Veivosa Taka: ki he Hou’eikí.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ka u ‘ai pē au ke ke fakatokanga’i ‘Eiki Nōpele.

Sea Komiti Kakato: Ki’i tokoni pē ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fai mo ke fokotu’u mai ha me’a, ki’i vevela e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ‘akí.

Veivosa Taka: Miniti pē ‘e 1.

Sea Komiti Kakato: Faka’ofu’ofa ‘aupito e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā, fai ho tokoní pea fakafoki mai ki he ‘Eiki Nōpele.

Me’a Ha’apai 13 fekau’aki mo e tokoni vaka toutai mei Siaina

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Seá, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i tokoní ki he me’a ko eni ‘a e Minisitā Toutai. ‘Oku nau ‘i he sea ‘o e ‘aho ní pea ‘oku nau taliui mai kia kimautolu. Ko ‘eku tokoní Sea na’e fai ‘eku kole vaka ki Siaina pea ‘omai e vaká pea ne ‘ave ia ki he ...

<002>

Taimi: 1050-1055

Veivosa Taka: ... taha kehe kae ‘ikai ke ‘omai ka au. ‘A ia ko u pehē ko e taliui ia pē ko e taliui ia pe ko e...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea...

Veivosa Taka: ...Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e natula ko ē ‘o e me’a ...

Sea Komiti Kakato: Ko e tokoni e ‘a e Fakafofonga Ha’apai, ta ko e fehu’i ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai ‘oku sai pē ia Sea. Ko e natula ko ē ‘o e ...

Sea Komiti Kakato: Tali ‘e koe fehu’i kae fakafoki mai ki heni, ‘ikai ko e tokoni ia.

Me’a ‘a e Minisita fekau’aki mo e vahevahe ‘o e vaka tokoni mei Siaina

‘Eiki Minisitā Toutai: Ko e natula ko ē me’a, sio ‘oku ne le’ei ‘e ia ‘a e me’a ko ē kae tuku ‘a e me’a ko ē ‘oku fakahoko hake ‘e he ‘Eiki Nōpele. Ka ‘oku maau pē ia, ‘alu ‘o ‘eke’eke ki he toenga ‘o e toutai, pea ke ‘alu ‘o ‘eke ki he ‘Amipasitōa. Fo’i vaka pē ‘e 4 na’e loto ‘a e ‘Amipasitōa ke ‘ave, ko e ‘ū vaka ko ē na’e ‘omai ta’e’aonga kotoa e ‘ū vaka ko ia, kovi pea ‘omai ‘o fakafoki, ‘ikai ke loto ‘a Siaina ke nau foaki ha vaka ‘oku kovi ki he fonua ni. ‘Omai leva ‘a e pa’anga ‘o fa’o ka ko e talanoa ko ē n’a mau talanoa pehē ‘e he tangata’eiki ‘ave pē vaka ‘e 4, pea nau ‘ave ‘a e vaka ‘e 6 Sea, pea hā leva e toenga ‘o e vaka, fakatotofu e ‘ū motú Sea. ‘Ikai ke ‘i ai ha vaka ia ‘e ‘omai ki he motu’a ni ke ke fakatokanga’i ange.

Sea Komiti Kakato: Ko ia, mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oua ‘e ‘ai ke pehē ‘oku tau nofo ke pehē ko u taaufehi’a ki he, ‘ikai, ka ‘oku ou kole pē au ki he ‘Eiki Nōpele ‘oku ki’i vevela ‘ene me’a ko ē ‘oku ‘omai ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisita Ngoue: ... he ‘oku ou lave ai au, pea ‘oku ou talaloto pē au hoku loto mo’oni ke ke fakatokanga’i.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Mālō ‘Eiki Sea, fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he tokoni. Pea ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino kiate au ‘a e tokoni ia ko ē ki he kakai na’e fakafepaki mo e hā fua. Ko e ‘uhinga he ko ‘eku malangá ‘aku ko e malanga pē ia ko e ‘alu hake pē ia mei he loto ‘o’oku mo e, ‘oku ‘ikai ke u toe fakakau mai ‘e au ha ngaahi me’a mei tu’a, ko e ‘oatu pē ‘e au ‘a e tui, tui pē au kama toki pōtalanoa pea ne ‘omai ‘o fakamahino’i mai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ‘oku ou kole fakamolemole pē au ki he ‘Eiki Nōpele. ‘Oku ou kole fakamolemole pē au ki he Feitu’una kapau ‘oku ‘ikai ke ke mea’i, ka ‘oku fu’u loloto e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga au ki ai, pea ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he Feitu’una. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’iha’angana: ‘Io, ‘oku ou tui pē ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui pē na’a ke toki me’a mai pē ia ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e ‘uhinga, ka ko e fakahoko atu pē eni ‘a e malangá hangē ko ‘eku ‘oatu, ‘i he fakakaukau pē pea mo e loto pē ia ‘o e motu’a ni, pea mo e hangē pē ko e ngaahi laumālie ko ē, ‘a ia ko ē na’a ku lave ki ai Sea, ko e loto ko e me’a ia ‘oku mahu’inga, ka tau pehē pē ke fai ha me’a, fai pē ia ‘uhinga ki he, kapau te tau fai pē ki he loto lelei.

Pea ko e ‘uhinga ia Sea ‘a e, ko e ki’i kinikini atu pē ‘aku ia ‘a e ‘uhinga na’e fai ai ‘a e fokotu’u, pea ‘oku tau tui hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku fai pē ngāue ki ai, ka ko e me’a ‘oku fakatokanga’i ko e tō ko ē ‘oku fai’aki ‘a e ngāue ia ki he me’a ko eni ko e *drugs*, ‘oku, ‘e pehepehē pē ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha ngāue, mahalo ‘oku fiema’u ia hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Sea, *double pē triple* pē ko e, ke tau mahino pea tau ongo’i he te tau ongo’i pē ‘e tautolu, te tau ongo’i pē ‘e tautolu ‘a e nga’unu kimu’a ‘a e tau’i e me’a ko eni he ko e fu’u palopalema lahi eni ‘oku hake mai ki heni.

Pea ko ia ‘a e fokotu’u, pea mo e me’a ko eni ki he langa faka’ekonōmika, fakafiefia ‘aupito e ngaahi hangē ko e me’a mai ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Leipa mo e me’a ‘oku ‘i ai e hiki ia ‘i he’etau *export*, ‘a e hangē ko e ngoue mo e me’a ‘i he ki’i patiseti pē ia mo e ivi pē ko eni e patiseti lolotonga pē ia, ‘a e mahalo ‘a e pau ‘oku ‘i ai ha kaunga ‘a e Potungāue Ngoue ki hono teke ko ia, pē ko e kakai pē ia, ‘oku nau ngāue, toe lahi pē ‘enua ngāue ki hono uta atu e ngaahi, ‘a e ngaahi me’a, tautefito ki he me’a ko e ngoue, pea ko e me’a pē ia na’e malanga’aki ‘e he Minisitā Pa’anga, ‘i he ta’u kuo ‘osí ‘i he *Budget Statement* ko ia ‘a ‘ene pou pou ko ē ke pou pou’i e toutai, ke, ‘oku lahi e me’atokoni, ‘a e ika ke liliu ki ai ‘a e kakai mo holoki hifo’aki e hū mai e moa mo e sipi mo e ngaahi me’a ko ia.

‘Oku ou to’o hake pē ‘e au fo’i me’a ‘e 2 ko ia ia ‘a e *drugs* pea mo ē, pau, toe kumi pē ha ki’i, ha seniti ia mo toe mahino e tokangaekina makehe, mahalo ‘oku fai pē ia ‘e he Pule’anga. Pea ‘oku ou kole pē au ke faka’ata’atā na’a pehē ko e fiepoto atu eni ki he me’a ‘a e Pule’anga. Ka ko e me’a pē ‘oku mahu’inga’ia ai ko e ‘uhinga ia ‘oku tau ‘i Fale ni ai, ke tau fevahevahe’aki ha ngaahi me’a he ko e taumu’a kotoa pē ki he kakai.

Pea ‘oku ou tui ko e me’a ia, pea kapau, ‘oku ou tui ko e ‘uhinga e me’a ‘a e Minisitā ia, ‘ikai ke u tui ko e me’a ia ko eni pea ‘oku kau ia he me’a ‘a e Folofola ke tau takitaha fai hono fatongia ‘o vakai’i fakalelei e me’a ko eni, Fakamatala Fakata’u, vakai’i fakalelei ‘a e patiseti

‘a e Pule’anga ‘a e anga hono fakamoleki atu mo e ngaahi me’a ai, ko hotau fatongia ia. ‘Ikai ke tau hangē pē ko e ngaahi ta’u mai ko ē hivangfulu tupu na’e fa’a mahe’a ai ‘i he Fale Alea, ke ‘oua ‘e hangē ‘a e Fale ni ko ha ngaahi fu’u ulapa sitamu, ko e ‘omai pē me’a pea tau paasi pea ‘alu, ‘ikai, pau ke tau vakai’i fakalelei ‘a e ivi ‘o e fonua mo hono vahevahe, ‘i he laumālie ko ia ‘oku tau ngāue fakataha ai Sea.

Sea Komiti Kakato: Koia.

Pea ‘oku ou tui ko e me’a pē ke fakama’ala’ala atu pea kapau ‘oku ‘i ai ha tali mai ‘a e Minisitā Pa’anga ia ke mahino ko e faito’o konatapu mo hono feinga’i ke langa’i e toutai mo e ngoue heni ‘e ‘i ai ha tokanga mekehe ki ai. Pea ko e ka a’u kuo tau a’u atu ki he ‘osi ha māhina ‘e 6 mei heni, paasi e patiseti ‘a e kamata ngāue’aki ko eni ‘i Siulai, kuo tau sio ki he faito’o konatapu ‘oku ‘i ai e nga’unu ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Lord Tu’iha’angana: ... ko e me’a fakafiefia ia Sea pea toe hikihihi tō ai pē mo e ngoué mo e me’a ko iá pea ‘ai e toutai ke lahi ‘a e ika, ma’ama’a ki he kakai ‘o e fonua mo e ngaahi me’a pehē, ko ‘eku taumu’a pē ia Sea, ‘ikai ko e taumu’a eni ia, ‘uhinga hangē pē na’e ‘ohake ki’i makehe he na’e ‘i ai ‘a e ki’i tō kehe mai ia mei he angamaheni ‘o e Tō Folofola ki he Fale ni, pea mo e ‘uhinga mo e poini pē ia mo e makatu’unga ‘eku fakahoha’a ke tau toe fai, ka ‘oku makehe mai ‘a e Tō Folofola ‘o e ta’u ni pea ‘oku totonu ke tau toe makehe ke tau hanga ‘o tali atu ‘a e me’a ‘oku fai ki ai ke fakapotopoto lava pē ‘a e ngaahi sēvesi ki he kakai ‘o e fonua mālō Sea.

Poupou Fakafofonga Vava’u 14 ki he ngaahi fokotu’utu’u ngāue ki he faito’o konatapu

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea, pea mālō ho’o laumālie lelei ki he pongipongi ni. Sea ‘oku ou fokoutua hake pē ‘a e motu’a ni ia Sea ko e poupou ki he me’a ko ia ‘a e ‘Eiki Nōpele Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai. ‘Oku mahino ‘aupito Sea ‘i he feme’a’aki ‘o e ngaahi ‘aho ko eni kuo maliu atu Sea ‘a e tui tatau ‘a e tēpile ko eni ‘a e Hou’eiki pea mo e tēpile ko ia ‘a e kau Fakafofonga ko ia ‘a e kakai fekau’aki pea mo e Patiseti ko eni ‘oku fakahū mai. Faka’apa’apa lahi ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ka ‘oku kau ‘a e motu’a ni ‘i he’eku tui ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ke tau toe *re-prioritize* ange mu’a ‘o hangē ko e ngaahi fiema’u ko eni ‘oku ‘ohake. Na’e me’a ‘a e ‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai Sea ko ‘ene ‘omai ‘a e ngaahi potungāue fekaukau’aki ko eni ‘e fā ‘a e Pilīsone ‘a e Polisi ‘a e Sōtia pea mo e *Justice* pē ko e lao kaungatonu ki he faito’o konatapu.

Sea na’a ku mahino e fiema’u e fakatokolahi ‘a e kau ngāue, na’a ku vakai hifo ki he palani ngāue ‘a e Potungāue Polisi ‘i he peesi 14 ko e kau polisi ‘e 480 pea hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi ko hono fakafehoanaki, kapau ko e *population* ‘o Tonga ni ‘e 1 kilu, polisi ‘e taha te ne hanga ‘o tokanga’i ‘a e toko 218. ‘A ia ‘oku mahino ‘aupito pē Sea pea he ‘ikai te u toe fakalōloa ‘eku ki’i fakamalanga ko eni Sea, ka ‘oku mahu’inga ‘aupito Sea tokangaekina.

Tokanga ki he tu’unga malu ‘a e kakai ‘i he Koviti

Sea 'oku 'i ai e me'a 'oku toe hoha'a ki ai 'a e motu'a ni. 'Oku ou hoha'a ki he tu'unga malu 'a e kakai 'o e fonua 'i he Koviti. 'Oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui kuo lahi e tokanga ia ki he ngaahi me'angāue 'oku hū mai, pea kuo mahino ia Sea, 'asi lelei pē he palani 'a e Potungāue Mo'ui, peesi 19 peesi 20 'oku talanoa ai, 'omai e ngaahi me'a 'oku nau fiema'u e ngaahi *facilities* ke fai hono fakalelei'i.

Ko e 'apiako neesi, 'asi pē ia he palani 'oku te'eki ke 'i ai hano pa'anga, ke fakalelei'i ka faifai ange kuo 'i ai ha keisi kuo 'omai ki he falemahaki, he'ikai ke toe 'alu 'a e kau ngāue ia ki 'api, kuo 'i ai e feitu'u ke nau nofo ai, pea lava ke kolonitini kinautolu ai Sea. Ka tō mai 'a e mahaki ki heni 'e *lockdown* e ngaahi feitu'u, fēfē e ngaahi *centre* he ngaahi feitu'u, 'asi pē mo ia he palani Sea. Ko Vava'u mo Ha'apai, 'oku tonu ke tau ako mei he ngaahi me'a 'oku hoko he ngaahi fonua 'o e Pasifiki 'i Fisi 'oku lolotonga hoko ai he taimi ni. 'Oku 'omai e faingamālie lahi kia kitautolu pea mo e Fale Alea ni ke tau toe mateuteu ange, ka faifaiange 'oku tō mai 'a e mahaki.

Poupou ki hono fokotu'u ha *laboratory* ki he ngaahi sivi 'a e falemahaki

Sea 'oku 'asi lelei he palani pea mo e Fakamatala Patiseti 'a e fokotu'utu'u ke 'i ai ha fale fakafonua fai'anga sivi pē ko e *laboratory*. 'Oku poupou lahi ki ai 'a e motu'a ni Sea, pea 'ikai ke ngata ai Sea ke lava 'o hoko 'a e *lab* ko eni ke ne lava 'o sivi ai pea mo e faito'o konatapu, lava Sea 'o sivi ai pē 'oku ma'u e *cocaine* he toto'o e tangata hūfanga he fakatapu, hangē ko e ngaahi sivi kehe Sea. 'Oku ou tui 'e tokoni lahi eni Sea ki hono fakavave'i, 'asi he peesi ...

<007>

Taimi: 1100-1105

Saia Piukala : ... 34 Sea. 'A e palani ke langa ha fale fakafonua ki he ngaahi sivi mo e fakatotolo fakafaito'ó, ka 'oku te'eki ke 'i ai ha pa'anga 'e fakapa'anga ki ai Sea. 'Oku poupou lahi e motu'a ni, ko e taha foki ia 'a e ngaahi palopalema 'oku hoko he ngaahi 'ahó ni Sea ko e 'ikai ke lava sivi pē 'i Tongá ni pea 'oku laulau māhina pea toki fai 'a e ngaahi hopo ko iá. Ko e faingamālie eni Sea he patiseti ko eni 'oku tau, 'oku hangē pē foki Sea ko e feme'a'akí ko e patiseti eni ke tau feilaulau'i, pea tau hanga 'o fakatatafe 'a e ivi 'o e fonuá ki he ngaahi fiema'u vivili te ne uesia fakalūkufua 'a e kakai 'o e fonuá.

'Oku ai hotau fa'ahinga Sea 'oku nau tukuvakā 'i Fisi laulau uike eni. Toe 'alu ke lahiange 'a e fokoutua KOVITI 19 'i Fisi pea ko e Pule'angé pē. Vanuatu faingamālie ke nau, 'i he'enua kei haó pea 'oku nau nofo *hotel*, pea mo ha tokoni 'a e Pule'angá Sea he 'oku nau takitaha totongi pē 'enua ngaahi fokoutua mo 'enua ngaahi nofo kolonitini he hōtele.

Sea 'e 'ikai ke u toe fakaloloa au Sea, ko u tui ko e ngaahi me'a ko eni 'oku ou fakahoko atú, ke fai ha vakavakai ki he patiseti 'e tokoni lahi ia ki heni.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga tau ki'i mālōlō ai. Hou'eiki mālōlō ai ka mou toki me'a mai.

<008>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō homou laumālie Hou'eiki, pē faka'osi mai 14 'oatu pē ho miniti 'e taha kae hoko mai 'a Tongatapu Fika 4 kau 'oange ha faingamālie Tongatapu Fika 2 mo e kau Fakafofonga ko ē, mālō.

Saia Piukala: Mālō Sea. Tapu pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Pea hangē pē 'Eiki Sea ko e feme'a'aki 'i he houa pongipongi 'a e tui tatau 'a e Tēpile ko eni 'a e Hou'eiki kae 'uma'ā e Tēpile 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai ki he fokotu'u na'e fakahoko ia 'e he Fakafofonga Nōpele ko ia Fika 1 'o Ha'apai.

Sea ko e ki'i me'a faka'osi pē Sea ko u fie 'ohake pē au ia he 'oku tui e motu'a ni Sea 'oku mahu'inga 'i he fakamatala patiseti fekau'aki pea mo e faka'amu ko eni Sea ke toe ai hano ki'i vakai'i na'a toe 'i ai hano toe fakaivia e ngaahi feitu'u 'oku fiema'u ai ha ngaahi fiema'u vivili.

Kole ke fakahoko ha ngāue ki he uafu 'o Ovaka mo 'Otea

Sea ko e ki'i 'i he peesi 42 ko ia 'o e fakamatala patiseti 'oku talanoa ai ki he polokalama ngāue ki he uafu 'o Nomuka pea mo 'Uiha. Ko e fakahoha'a e motu'a ni Sea 'oku 'i ai e ongo uafu na'e talu e uēsia lahi he ta'u kuo 'osi he ki'i matangi Sea Ovaka pea mo 'Otea 'oku mahino pē ki he motu'a ni 'oku te'eki ai ke 'i ai ha fokotu'utu'u 'a e Pule'anga pē 'oku 'i ai ha patiseti ko e faka'amu pē Sea ko e 'aho eni 'e 458 ki he 'aho 19 'o 'Epeleli e tatali 'a e kāinga na ko e faingamālie eni Sea ke fai hano fakaivia ke fai hono tokangaekina 'a e si'i kāinga ko eni pea mei motu' Sea. He 'ikai ke u toe fakalōloa kuo mahino e ngaahi me'a ko eni 'oku fakahoha'a atu Sea pea ko u fokotu'u atu 'e au Sea 'eku poupu ke fai mu'a ha'atau pāloti nai ki he fokotu'u ko eni 'a e 'Eiki Nōpele 'o Fika 1 'o Ha'apai fekau'aki pea mo e patiseti pea mahino ai hotau halafononga pē ko e me'a mai e Pule'anga 'o fakahoko mai pea mahino ai hotau halafononga ki he'etau tipeiti hoko atu ko eni 'i he 'aho ni mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Vava'u 14 ko e fokotu'u ē mo e poupu ki he fokotu'u na'e fai 'e Ha'apai Fika 1 pea 'oku mo'oni 'aupito e me'a 'a e Feitu'una na'a ku fanongo kuo tali e uafu e kāinga mei motu'. Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Sea mālō, tapu mo e Feitu'una Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé. 'Eiki Sea 'oku mo'oni e lau ko ē 'a e fine'eiki he pōlotu ma'u eni ko e toki ma'u eni hoku ki'i 'atā ke u ki'i fakahoha'a atu Sea mālō ia pea, 'i he taimi ni Sea hangē ko ia ko e feme'a'aki 'oku fekau'aki mo e Patiseti 'oku lahi e fengāue'aki mo fu'u lahi e tokoni mei muli. 'Eiki Sea ko e 'aho ni ko e tu'u ko ē 'a e māmani mei ngāue fakalukufua pea 'oku fai e fetokoni'aki. Pea 'oku tau 'i ai leva 'etau ngaahi lao 'oku fa'u meimei ko e 'ū lao ko iá 'oku ne lava 'o trigger pē tokoni pē 'oku ne faka'ai'ai 'a e tokoni mai ko ē mei muli. Koe'uhí ko e ngaahi fengāue'aki ko iá 'Eiki Sea pea 'oku pau ke tau fengāue'aki ka tau lava 'o mo'ui 'i he mamani ko eni. Makatu'unga ai 'Eiki Sea e ngaahi tokoni ko ia 'oku 'omai ke tokoni ki he'etau ngāue. He'ikai ke tau lava tautolu ia 'o mo'ui 'i he māmani ko eni 'ia kitautolu pē. Kuo pau ke tau fengāue'aki kitautolu mo e ngaahi fonua kehé 'Eiki Sea. Ko e ngaahi tokoni mo e

pa'anga pea hangē ko ia ko e lave ki he ngaahi founa 'o e hono pule'i e pa'angá 'oku kakato pē ia 'i he ...

<009>

Taimi: 1130-1135

Me'a Minisita Lao ki he tu'utu'uni 'a e Lao ki he nō 'a e pule'anga

Eiki Minisitā Lao: ... Lao ko ia 'o e Pule'i 'o e Pa'anga 'a e fonuá fakalukufuá 'Eiki Sea. Hangē ko e, 'oku tu'utu'uni foki he'ikai ke toe fai ha nō 'o laka hake 'i he 15 milioná 'i he ta'u fakapa'anga. Ka 'i he kupu 25 ko ē 'o e lao ko iá kupu 25(1) 'oku ne tu'utu'uni 'a e fakangatangata ko iá. 'I he kupu 25(2) 'oku ne 'omai 'e ia 'a e faka'atā ke lava ke nō ha me'a pē 'e ngāue'aki 'i he ta'u fakapa'anga ko iá. 'A ia 'oku, 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi lao ta'ota'ofi 'oku 'i ai mo e tafa'aki ke ne faka'atā. 'Oku ne 'omai ai 'a e *Budget* ko eni 'oku tau ngāue'aki 'Eiki Sea. Pea neongo e pehē ko ia ko e *Budget* fe'amokaki ka 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei ki he ngaahi ngāue ko ē 'oku tau fai 'oku ho'ata ai ki tu'a 'a e *transparency* mo e *accountability* pea makatu'unga ai 'a e tokoni mai ko ē 'a e ngaahi sino fetokoni'aki mo e ngaahi fonua fetokoni'aki 'o fa'a haofaki mai ai 'etau *Budget* hangē ko ia ko e ta'u kuohilí ne 'omai ia mei he *World Bank*. Pea 'oku fai pē 'a e 'ū fengāue'aki ko iá 'Eiki Sea mo 'etau ngaahi lao 'oku fokotu'utu'u pea 'oku fetokoni'aki ai ki he ngaahi pa'anga ko iá.

Ko e me'a ko ē na'e lave ki ai 'a e fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpelé 'oku faka'ofu'ofa 'aupito 'Eiki Sea 'a eni 'o Ha'apai, ki he tokoni'i e ngaahi tafa'aki ko eni ki he Fakamaau'angá, Pilisoné, Polisi. Ka 'oku, ko u manatu 'Eiki Sea ki he lotu 'a e motu'a faifekau, Sihova 'oku mau kole atu ke 'omai ē mo ē pea toe pehē pē he tangata'eiki, kae 'omai fakafuofua pē. He ka fu'u lahi te mau fakavalevale pea ka fu'u nounou te mau fusimo'omo. 'Omai fakafuofua pē ki he fiema'u. Ko ia Sea ko e me'a ko ē kuo vahe maí mahino 'aupito pē ia ki he motu'á ni 'a e me'a ko ē 'oku fiema'u tautautefito ki he pilisoné. Te u pehē 'e au 'Eiki Sea 'oku fu'u fiema'u kā 'i he taimi tatau pē ko 'ete fakakaukau ke nofo holo 'i he fo'i seniti ko ē 'oku 'omai fakakaukau' i ai hono founa ke fakahūhū ke lava. He 'oku 'i ai pē mo e 'ū faingamālie 'i he ngaahi tapa kehekehe 'i he pa'anga ko ē 'a e fonuá ke 'inasi ai.

Fakama'ala'ala ki he ngaahi me'alele 'a e Potungau Pilisone

Hangē ko ē na'a ku lave ki ai 'oku 'amanaki tau mai e loli toni 'e 3 'e 4. 'A ia ko e takitaha ia ko ē 'a e ngaahi pilisoné, ngaahi vahefonuá. 'E fe'unga ia mo e silini ko ē ki he *Budget* na'e 'omai, 'oku 'omai ko ia 'i he ta'u fakapa'anga ko eni ki he me'alele 'e 2 'e lava ai 'emau 4. Pea ko e me'alele ko ē ki he fetuku mai ai 'o e kau populá ki he hopo mo e ngaahi me'a ko iá 'oku 'ota ai ha me'alele 'e 2. 'Eiki Sea 'oku 'ai pē ke tau mai kae toki fakakaukau'i e feitu'u ko ē 'e 'ai mei ai ka 'e lava pē ia. 'Oku faingofua pē hono feinga'i. Hangē ko eni ne u lave ki ai ko e kau 'ofisa ko ia 'oku vahe'i ki he faito'o konatapu 'oku vahe'i e toko 20. Pea na'e faka, fokotu'u 'enua vāhenga makehe 'a e ki'i fo'i sino va'a ko eni ke nau fakahoko e fatongiá. Ne lava 'o ma'u 'a e vāhenga ki he toko 10 he ta'u fakapa'anga lolotongá. Ko e toko 10 'e toki ma'u ia 'i he ta'u fakapa'anga ko eni *Budget* ko eni 'oku tau lolotonga feme'a'aki ai e Falé 'Eiki Sea. ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Eiki Minisitā Lao: ... pea 'oku ou tui pē te tau lava pē 'o 'osi 'a e vaeua, 'aki 'a e fakatatau ki hotau ivi fakapa'anga, he 'oku, na'e fa'u pē lao ia e fonua ni 'Eiki Sea ke pehē, ko e fakatātā, ko e tangi tauhi, ko ho'o tauhi 'e fakatatau ia ki ho'o malava. 'E 'ai ho'o ma'u'anga pa'anga, he 'ikai ke 'uhinga e tauhi ke tamate'i ai ha taha. 'E kei lava pē 'a e tafa'aki ko ē 'oku mamahi pea lava pē mo e tafa'aki ko ē 'oku ne fua 'a e kanongatāmaki, na'e fa'u pē ia 'e he matu'a ia mei fuoloa ke anga pehē. Pea na'e fa'u pē ia he taimi ko ē pea na'e toki liliu mai he hivangofulu 'e 'Eiki Sea, 'i he'etau lao aleapau ke lava tukuange ke 'atā, ke 'atā 'etau feinga he ngaahi tapa kehekehe, kimu'a na'e fakangatangata pē ia he 500 toki liliu pē he hivangofulu ke 'alu ko ē 'o 'atā. Na'e fa'u pehe'i pē 'e he matu'a, pea 'oku ou tui pē 'Eiki Sea, neongo 'a e ngaahi tōnounou ngaahi Potungāue kotoa pē, ka 'oku fai e feinga ke lava 'aki pē 'o makupusi 'aki hotau ivi ko ē lolotonga 'o 'ikai ke makatu'unga ia ke 'ai ha 'akú ia fiema'u, kae nounou ha tafa'aki, pau pē ke fai e feinga neongo 'a e faingata'a mo e hopohopokia 'a e halafononga. 'Oku pau pē ke hangē ko e taimi ko ē 'etau fa'a fono ko ē 'i Vava'u, ko 'etau o'atu pē 'o tala tu'utu'uni, tuku mai ho uma ke tau ngāue'aki, me'a ia 'oku fiema'u. Ka 'ikai Sea he 'ikai ke, 'ikai ke lato 'a e fiema'u ia fakatatau ki hotau ivi. Ka 'oku fai pē fai e feinga, ko ia 'oku ou kole atu 'Eiki Sea fokotu'u atu, fokotu'u atu e Vouti 1 ke tau hoko atu ā ki ai ke fai mo ngāue 'a e mīsini ko eni 'Eiki Sea, kae lava ke fakahoko e ngaahi fatongia kehekehe, mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'e 'Eiki Minisitā Lao, Hou'eiki mou me'a lelei pē ki he taki ho'omou feme'a'aki mo e na'ina'i mei he tēpile 'a e Pule'anga ki he mahu'inga 'etau lao ko eni, na'a tau talanoa, talanoa, talanoa pea 'ikai ke toe lava e ngaahi fāmili mo e fonua ke fai ha ngāue. Me'a mai Tongatapu Fika 4, pea taki miniti 'e 2 mai e tēpile hoku to'ohema kapau 'oku 'i ai ha'amou fie fehu'i mo e fokotu'u he *issue* ko eni 'oku fai, 'uhinga ko 'etau taimi. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, mālō ho'o laumālie ki he houa ni, faka'apa'apa atu ki he Feitu'u na pea pehē ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato.

Poupou ki he fokotu'u ke tukuhifo 'a e Patiseti ki he Komiti Pa'anga

Tuku mu'a Sea ke u 'oatu pē ha ki'i fakahoha'a nounou ko e fokotu'u 'a e motu'a ni ke poupou atu Sea ki he fokotu'u na'e 'omai 'e he Fakafofonga 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai. Pea 'oku ou tui Sea te tau, 'e hoko atu 'a e feme'a'aki ia e komiti ka te ne to'o e taimi ke ke fakatokanga'i ange ko e fo'i fekitoa 'oku 'ikai ke tau toe lava 'o ue'i ko taimi, 'osi loka ia mei mui. Pea ko e fokotu'u 'e Sea ke poupou ke 'ave mu'a eni ki he'etau Komiti Pa'anga 'a ia ko e fokotu'u 'e he 'Eiki Nopele pea 'oku totonu ia 'i he'etau Tu'utu'uni 185. Ko hono 'uhingá pē Sea ko e feme'a'aki 'i he komiti ia ko eni 'e fakalukufua pea ko e konga lahi ko e fakamatala, ka ko e fetūkuaki e ngaahi mata'i fika 'o fakatatau ki he 'elia 'oku tau pehē 'oku totonu ke tō ki ai 'a e fakamamafa 'a e pa'anga 'e lava ange ia 'i he komiti ko ia.

Ka ko e fokotu'u Sea, na'a lava ha ki'i taimi 'aho 'e 1 pē 'aho 'e 2, kuo foki mai 'e toe oma ange ai 'etau ngāue 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha veiveiua ia 'ia mautolu 'oku totonu ke fai hano ki'i fakalelei'i 'etau patiseti. 'E Hou'eiki 'oku ou faka'apa'apa lahi mo toka'i 'a e fakamatala 'oku 'ohake 'i he'etau fakamatala patiseti, peesi ...

<005>

Taimi: 1140-1145

Mateni Tapueluelu: ...8 pea 'oku ou tokanga au ki he fakamatala ko ia he 'oku totonu Sea. 'Oku ne hanga 'e ia 'o 'omai 'a e *forecast* ki he kaha'u mo e anga 'etau 'alu ko e ngaahi makatu'unga eni 'oku fai ai 'a e vakai pē 'e fēfē nai 'a e kaha'u, peesi 8 Sea 'oku ou loto pē ke u lau atu. "Ko e ngaahi makatu'unga 'o e fakafuofua faka'ekonōmika ki he kaha'u, na'e fakatefito ia 'i he ngaahi fakakaukau ko eni, mu'omu'a taha pē hokohoko atu pē hono tāpuni 'o e kau'āfonua 'o a'u ki he faka'osinga 'o e 2021". Hoko hake ai "palani ki hono fakaava ha kau'āfonua 'oku malu, alea'i 'a e ngaahi fefolau'aki fakangatangata pē ki Nu'usila pē mo 'Aositelēlia". Kapau te ta hoko hifo ai ki he fo'i poini hono 3,4,5,6 'oku anga pehe ni ia. "Ko e kei faka'ilonga ua 'a e hala fononga 'o e fokoutua Koviti-19 kau ai 'a e ngaahi mahaki fo'ou 'oku hā mai". Ka ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea he 'oku mea'i pē ia he taukei 'a e maliuliu pē ko e *mutate* 'a e vailasi pea 'oku kamata ia he taimi ni 'oku 'asi mai 'oku 'i ai 'a e *hybrid* pē kuo nau 'osi fetuiaki kinautolu *hybrid* 'a ia 'oku femali'aki 'a e *mutation* ia ko ē 'i 'Initia mo Pilitānia, 'asi ai 'a e kalasi fo'ou ia 'i *Vietnam*, pea 'oku hā mai Sea ko e anga 'etau fakakaukau 'oku tonu pē me'a ia 'oku tohi mai ta'eta'epau 'etau 'alu 'atautolu ki he kaha'u.

Ko e 'uhinga ia Sea 'oku fai ai 'a e tui ke tau tokanga makehe ki he mo'ui mo e 'aisi mo e ako. Pea 'oku pehē 'a e fakakaukau Sea na'e tokoni ange pea nounou ange kapau 'e tuku ā ki he Komiti Pa'anga ke fai e fakakaukau mo e fokotu'u 'oku 'omai 'oku mau tu'u mo e poupou lahi ki he fokotu'u 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpele, faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, ka ko e anga eni 'o e fengāue'aki mo kimoutolu mo e anga 'emau poupou ko hono 'uhinga ko e ui 'o e 'aho ko eni fakataha pē mei he Taloni pea mo e kakai 'oku makehe pea 'oku totonu ke tau 'oatu ha Patiseti 'oku toe makehe foki 'Eiki Sea. Ko e fokotu'u atu ia feinga pē ke fakanounou kae hao atu e le'o hoku fanga ta'okete Fakafofonga ko ē mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u taimi.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Faka'amu ke fakafekau'aki 'a e Patiseti mo e To Folofola

Semisi Sika: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa. Sea 'oku ou tui 'oku kakato kotoa 'o e kakano 'o e fokotu'u ko ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e ngaahi poupou mai ko eni kimui ni felāve'i pea mo e fokotu'u ko ia 'a e Fakafofonga 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai, ko 'eku ongo'i ko ē 'a e motu'a ni Sea ko e anga pē eni 'eku ongo'i. 'Oku ma'u he Pule'anga 'a e *confident* 'o 'enau fokotu'utu'u ngāue mo 'enau mata'ifika, pea 'oku 'ia kinautolu ia 'a e hala fononga mo e me'angāue ke ikuna'i 'a e ngaahi taumu'a ola. Pea 'oku 'osi fakapapau'i pē he Pule'anga. Pea 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi fakakaukau ia 'oku kehe, 'a ē 'oku 'oatu mei he tu'unga mātu'a ni, pea ko ia 'oku 'i ai 'a 'eku hoha'a Sea. 'Oku takaloto 'i he tu'unga mātu'a ni pea mo 'emau fakakaukau 'a e ngaahi kaveinga 'o e Tō Folofola. Pea ko 'eku ongo'i Sea ko 'etau fononga ko eni, te tau a'u ki he ngaahi fo'i fakakupukupu ko ē 'o e ngaahi vouti te tau nofo pē 'i he Tō Folofola, 'oku 'i ai 'a e ui mo e tangi 'a e mātu'a ni ke fakafekau'aki pea fakatō mamafa 'a e Tō Folofola 'i he Patiseti ko eni. 'Ikai ke 'uhinga ia ke pehē 'oku 'i ai ha me'a 'oku hala 'i he Patiseti, ka 'e mahino pē foki na'e 'osi tufunga'i 'a e Patiseti ko eni kimu'a ia 'i he Tō Folofola.

'A ia ko e fokotu'u atu 'a e motu'a ni Sea, ko u pehē 'oku fakapotopoto 'a e fokotu'u ko ia 'a e Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai he ka 'ikai te tau sēsēlue pehepehe ni pē, kae 'oua leva kuo mali 'a e Tō Folofola pea mo e Patiseti. Ko ia 'oku ou poupou atu ki hono 'ave ki he Komiti Pa'anga, 'oku 'ikai ke u 'uhinga au Sea ke fakatatali 'etau feme'a'aki he 'e toe lava pē ia ke fai ha ngāue

'a e Komiti Pa'anga tu'a taimi, pea toki monomono mai. Ko e komiti eni Sea 'oku 'i ai e mafai ke nau toe ui mai 'a e ngaahi potungāue...

<007>

Taimi: 1145-1150

Semisi Sika : ... ke nau ō mai ke toe fai ha talatalanoa mo hono siofi ha ngaahi feitu'u 'e fai mei ai hono tokonia mo fakaivia 'a e ngaahi kaveinga 'i he Tō Folofolá. 'I he'ene pehē 'oku 'ikai ke u tui 'oku totonu ke 'omi pē ia ki he Komiti Pa'angá ke fai ha'anau lau. Ko e Komiti Pa'angá 'oku ai e mafai pea 'oku totonu ke faka'aonga'i lelei 'e he Komiti Pa'angá 'a e ngāue fakataha pea mo e ngaahi Potungāué kau Minisitā kau mo e ngaahi CEO. Ke nau sio fakapotopoto ko e fē 'a e ngaahi tuliki 'e fai mei ai hono feilaulau'i koe'uhi ā kae lava ke tokangaekina 'a e ngaahi kaveinga pau na'e 'omai 'i he Tō Folofolá. Pea ko 'eku ongo'í Sea ko e taimi ko ia 'e fetaulaki ai 'a e ngaahi fakakaukau ko ení, 'e holo fononga lelei 'etau patisetí he kuo mahino 'a e *priority* 'o e 'ahó ni.

Ko e toenga ko ia 'o e patisetí, 'oku 'oatu 'a e falala kakato ia ki he Pule'angá mo e anga 'enau fakapotopoto hono fokotu'utu'u mo hono huluhulu atu 'etau hala fonongá. 'Oku 'i ai kakato 'a e poupu 'a e motu'á ni Sea. Ko e me'a pē 'oku ou hoha'a ki ai Sea, ke fakapapau'i 'oku tau 'oange 'a e tokangaekina makehe ki he Tō Folofolá ke mahino 'aupito 'aupito ia 'i he patiseti ko ení 'aki, 'a e toe tuku mai mu'a ha taimi ke toe fai ha talatalanoa pea mo e Pule'angá, kae tautefito pē ki he kau CEO mo e ngaahi Potungāué ko fē ha feitu'u ke fai mei ai 'a e ngaahi fetāfeaki ko ení ke fakapotopoto, pea fai 'i he melino 'o 'oua 'e fai ha me'a ke tau fakafekiki ai 'o 'alu 'o 'osi 'a e taimi 'oku totonu ke tau feme'a'aki ai kei fai 'a e fetō'aki kehekehé. Ko u tui ko e founga eni Sea 'e lava ke ne hanga 'o langaki mai 'a e laumālie 'o e ngāue fakatahá ko e 'uhingá pē ko e mafatukituki 'o e visione ma'ongo'onga ki ia na'e 'omai 'i he Tō Folofolá, mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō Tongatapu Fika 2. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tokanga ki he ngaahi fakalalakaka faka'ekonomika

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá pea tapu mo e Fale 'eiki 'Eiki Sea, kae fai pē ha ki'i fakamaama 'Eiki Sea. Hangē pē ko 'eku lave 'anenaí ki he 'ū feme'a'aki, pea mo e fokotu'utu'u ko eni ko e 'uhingá ko e tokanga mavahe ki he Tō Folofola e Huufi 'o e Falé 'Eiki Sea, kau toe fakamamafa'i atu pē 'Eiki Sea. Na'e toki Huufi pē Falé ia He'ene 'Afió, ko e ngaahi kaveinga ngāue ia ko ení 'Eiki Sea, ko e kaveinga siate folau pē ia na'e 'osi folau'i pē ia, pea 'oku lolotonga folau'i 'e he Pule'anga ko ení. 'A e tokangaekina 'o e *drugs*, 'a e langa faka'ekonōmiká 'a e mo'ui lelei 'a e fonua 'o e kakaí pea mo malu'i pea mei he KOVITI 19, 'a e tu'unga 'o e akó mo e hā fua 'Eiki Sea. Ka ko e 'esitimetí ko eni 'oku fatu mai ko ení 'Eiki Sea, taimi ko ia 'oku tau hū ai ko ē ki he lotofale ko ē 'esitimetí ko ení e ngaahi Potungāué. Pea 'oku mahino lelei pē ia fakatatau ki he *corporate plan* ko ē 'a e ngaahi Potungāué, 'a e tu'unga 'oku a'u mai ki ai 'a e 'ahó ni mei he ta'u 'e 5 kuohilí mo e tu'unga 'oku hoko atu ki ai e ngāue he ta'u ngāue ko ení mo e ta'u 'e 3 ka hoko mai 'Eiki Sea.

Na'e osi fakahū foki e 'esitimetí ia na'e lava e ngāue ia 'a e Pule'angá pea tuku mai ki he Sea 'o e Fale Aleá 'i 'Epeleli 'i he 'osi pē ko ē 'a e Pekia. 'A ia na'e 'osi nofo ia he māhina 'e taha mo e konga, pea mo e Sea ko ia 'o e Komiti Pa'angá ke fai 'enau ngāue mo e fulifulihi mo e ; Ko 'etau ō mai ke talanoa ki ai kuo toe fokotu'u mai ke fakafoki ki he Komiti Pa'angá. Fakamolemole Hou'eiki, na'e 'osi fakafoki mai 'a e lipooti ia 'a e Komiti Pa'angá mo 'enau

ngāue ko ia na'e fai ki he patiseti, pea na'e 'osi lau he Falé ni 'o tali he Falé ni. Te tau toe foki tu'o 2 eni 'Eiki Sea.

Sai, ko e 'ai koā ke toe ui mai 'a e kau Taki Potungāué, ko e fatongia ia 'o e Pule'angá 'oku ou fakamanatu atu. Na'e 'osi ui 'e he Pule'angá 'a e kau *CEO* pea mo e Hou'eiki Minisitā 'o fatu 'a e palani ngāue ko ení mo e patiseti ko ení. Ko e 'ai ke tau toe ō atu tautolu 'o fiepoto'i e me'a kuo fa'u mai 'e he Potungāué pea mo e Minisitā 'o e ...

Mateni Tapueluelu : 'Eiki Sea ko e fakatonutonu mu'a e me'a ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko hono faka'osí 'Eiki Sea, ko e ki'i..

Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu eni?

Mateni Tapueluelu : 'Io.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Pe'i 'omai ho'o fakatonutonú.

Mateni Tapueluelu : 'Eiki Sea, 'uluakí ko e fakatonutonú ko e kotoa 'o e fa'u patiseti mo e 'esitimetri pea mo e lipooti 'o e Komiti Pa'angá aofangatuku heni. Ko eni ko hono 'omai ki heni pea 'oku 'omai leva 'a e fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele ko ē pea ko e iku'angá ia. 'Oku 'ikai ke pehē ko e 'omai pē ko iá ko e aofangatukú ia. Ua Sea,

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Ikai ko ha fakatonutonu eni...

Mateni Tapueluelu : Ua Sea, ko e 'Eiki Minisitā ko eni ko e taimi na'e Sea ai he Komiti Pa'anga na'a ne ui 'a e kau *CEO* 'o fakataha mo ia. Ko e founa tatau eni...

<008>

Taimi: 1150-1155

Mateni Tapueluelu: ... fokotu'u atu 'oku 'asi pē he'etau tu'utu'uni fakatonutonu ia Sea ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai koe Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ikai ko ha fakatonutonu eni ia me'a eni ia 'oku ui ko e maumau taimi 'Eiki Sea. Lave'i pē ia he motu'a ko eni.

Mateni Tapueluelu: 'Ai mu'a 'Eiki Minisitā he kapau 'oku mou mea'i ko ā 'a e me'a 'oku mau fakakaukau'i kapau he 'ikai ke fakatonutonu e patiseti kapau ko e tu'unga ē patiseti ko e pa'anga ke malu'i e kau'āfonua ko e fo'i 0 'oku mou pehē ko ha me'a ia ke mau pāloti atu ki ai? 'Ai mai e laumālie lelei.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e patiseti ko eni na'e 'osi fatu ia he laumālie lelei 'o fakatau ki he ivi 'o e fonua.

Mateni Tapueluelu: Patiseti kovi ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e lea ta'etaau ena 'oku ke ai 'e koe he Fale 'Eiki. Toki 'alu 'o fa'u ha'o patiseti ho'omou 'api.

Sea Komiti Kakato: 'Io 'Eiki Minisitā.

Fokotu'u ke hiki hake 'a e deficit mei he 38 miliona ki he 43 miliona

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea ko e toe, ko e fokotu'u mai eni ke toe fai e fo'i *process* tatau pē. 'A ia 'oku 'ikai ke u tui ki ai 'Eiki Sea. Tuku kau fokotu'u atu 'e au 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea na ko ha halafononga ia te tau ngāue ai ka tau fai 'etau ngāue. Kuo 'osi fai he Pule'anga 'i he patiseti ko eni e ngaahi kupu felāve'i hono tokonia. Ka ko e 'uhinga ko e tokanga mavahe e Hou'eiki 'Eiki Sea kuo laumālie lelei e Pule'anga pea mo e 'Eiki Palēmia ke fakalahi e pa'anga 'e nima miliona 'a e ngaahi kaveinga ko eni 'oku fai ki ai e tokanga ka ko e founa 'oku pehe ni 'Eiki Sea ko e pa'anga 'e nima miliona ko ia 'e 'ave ia 'o fakahū 'i he 'i he *allocation* 'i he Potungāue Pa'anga 'a ia ko e pa'anga 'oku tu'u talifaki. Ko e 'uhinga ko ha ngaahi fiema'u ke tokoni'i pē ko e *contingency* he *allocation*. 'Ave pa'anga 'e nima miliona ko eni 'o fakalahi 'aki e patiseti ki he Potungāue Pa'anga. Sai hā e ngaahi me'a ko ē 'oku fiema'u ko eni pehē ko ē 'oku te'eki ke tokonia, *drugs* mo e hā fua 'a e ngaahi me'a ko eni kuo pau ke fai he ngaahi potungāue ko ia fokotu'utu'u ngāue mo e pa'anga 'oku nau fiema'u fakavavevave ke 'oange. Pea 'oku 'uhinga ia 'e toki 'oange kapau he 'ikai ke 'omai he potungāue ia 'a e 'ū palani ngāue ko eni pea 'oku 'ikai ke 'ave e silini ia ko ia. 'Oku 'ikai ke u tui 'Eiki Sea ko e silini ke vahe'i atu pē 'o tuku ki he potungāue ko ia ka nau toki fakakaukau'i ke fai 'aki e ngāue ko ia. 'Oku fepaki ia mo e founa ngāue 'Eiki Sea. Ko hono pule'i lelei ko ē ivi 'o e fonua 'oku mahu'inga mo ia pea 'oku fai ia mei Fale Pa'anga 'a ia ko e fokotu'u ko ē 'oku 'oatu. 'E hiki hake 'etau patiseti mei he *deficit* 38 ki he 43 miliona. Ko e nima miliona ko ē 'oku tānaki mai ko ē ki ai 'e fakahū ia he Potungāue Pa'anga 'i he *allocation* ko e *contingency allocation*. Ngaahi Potungāue ko eni 'oku fiema'u ko ē ke fakalelei'i 'oku loto ki ai e kau, 'a e Hou'eiki ke o 'o fai, mou o ki he 'Eiki Minisitā ko ia ko e hā e ngaahi palani ko ē 'oku tali he Minisitā ke fakahoko fokotu'u e palani mo e *cost* 'omai ki he Fale Pa'anga pea te u toki fakahū he Kapineti ke tali ke ngāue'aki e silini ko eni. Nounou ange ai 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: He ko e silini ko eni kuo vahe'i he ngaahi potungāue 'oku 'ikai ke fe'unga te u tala atu hangatonu talaatu mo'oni 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e 'ū potungāue ke fakahoko. Ka ko e lelei taha ia 'oku fa'a lava ke fai 'o fakatatau ki hotau ivi. Ko u tui pē 'Eiki Sea kuo mahino ki'i fakama'ala'ala ko eni ka tau foki ā 'o kamata he Vouti 1 he 'oku toe pē uike 'e taha 'Eiki Sea mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e, Sea ko u tui ko e laumālie ia 'a e fokotu'u na'e 'oatu he ko e 'uhinga he na'e fai e fakamatala patiseti 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga pea na'e fakamatala pē foki ia 'i he patiseti na'e 'osi fa'u pea toki fai 'a e Tō Folofola pea na'e pea ko e 'uhinga ia na'e 'oatu e fokotu'u makatu'unga ke mahino 'oku fai ha fengāue'aki pea ko e lau ia 'a e motu'a ni Sea he 'ikai ke tau fakafekiki ka ko 'etau fengāue'aki ia ke mahino 'oku fakahoko ha ngāue he 'oku mahino pē ko e fatongia pē Fale ni ko e vahe'i

‘a e pa’anga. Pea ‘e fai e fokotu’utu’u ngāue ia ‘e he kau seniale ‘a e ngaahi potungāue fekaukau’aki mo e me’a ni. Ko honau fatongia ia pea tau fai ‘e tautolu hotau fatongia pea ki he motu’a ni Sea ‘oku ‘i ai ko e tali ē meimei ‘oku fakafiemālie ia ‘a e tali ko ē ‘oku, he kapau na’e me’a mai pē ‘Eiki Minisitā ia he ‘e mahino he ko e makatu’unga pē ia ‘o e fokotu’u. Pea kapau ka ko e ka ‘oku mahino ko e fakalahi ‘aki ‘aki e nima miliona ‘a e ‘etau fe’amokakí kae fakahoko ha, pea ‘oku mahino pē ia he ‘oku mo’oni pē ia Sea hangē pē na’e ‘osi ‘ohake he ‘ū feme’a’aki ‘oku ‘ikai ko ‘etau vahe pē pa’anga pea atu...

<009>

Taimi: 1155-1200

Lord Tu’iha’angana: ... pea nau ‘o hangē ko e ngaahi me’a kimu’a na’e vahe atu e ngaahi silini ia pea ‘oku ‘ikai ke mahino ia pē ko e hā e me’a ke fai ‘aki e me’a pea pehepehē holo pē ia pea ‘ikai ke fu’u mahino ia pē ko e hā e iku’anga e me’a ko iá. Ka ‘oku fiema’u eni ia ke fai e fengāue’aki ‘a e ngaahi kupu fekau’akí ‘o fokotu’utu’u e ngāue ke mahino, pau pea vahe’i ki ai e silini ke fakahoko. Pea ko u falala au ki he ‘Eiki Minisitā ko ení he na’e pehē pē ta’u fakapa’anga ko eni lolotongá. Na’e ‘i ai e me’a ‘a e patiseti, he patiseti ‘a e Fale Aleá na’e ‘i ai e me’a ia na’e ‘ikai ke ki’i mo’uta’omia ia ‘i he, ke fakahū mai pea na’a ma fai pē mo e ‘Eiki Sea e Fale Aleá e kole ki ai. Pea na’a ne tali lelei pē ‘e ia ke fai pē me’á he patisetí ka te ne toki fakakakato pē ia ko e fehū’aki pē ‘i he ...

Sea Komiti Kakato: Ko ‘eku fehu’i ‘Eiki Nōpele. Ko ‘eku fehu’i kuo ke laumālie lelei pē koe ki he me’a ‘oku tuku mai mei he Pule’angá kae fakafoki ho fokotu’ú?

Lord Tu’iha’angana: Ko e ‘uhingá Sea he ‘oku mahino te tau ‘alu ‘o fetō’aki pea te tau fakafekiki ‘i he me’a ko ení. He ko e ‘uhingá he ‘oku tu’u mai e Pule’angá ke tu’uma’u ‘enau Patisetí ka ‘oku mahino pē ‘oku ‘i ai e ongo atu ‘a e fakahoha’a na’e faí he ko e makatu’ungá ia ke fai ha tokanga makehe ange ki he ngaahi me’a makatu’unga ko eni ‘o e ngaahi me’a ne faí. Pea kapau leva ‘oku ‘omai ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ki he ‘Eiki Nōpelé ka u ...

Lord Tu’iha’angana: Ha fokotu’utu’u ...

Mateni Tapueluelu: kole pē mu’a ke fai ha ki’i fehu’i pē ha ki’i tokoni ko hono ‘uhingá na’a a’u ‘o, Sea ko e ‘uhinga ‘a e fakakaukau ia ko e fokotu’u fakalukufua mai ko ē ‘ikai foki ke tau ‘ilo ‘etautolu e fakaikiiki. He ‘oku mau tokanga Sea ke fakapapau’i ‘oku ‘ave pa’angá ki he feitu’u ko iá. ‘E fēfē kapau ‘e ‘oange ha ‘aho 1, ko ‘apongipongi pē. He ko e Hou’eiki Pule’angá pē ia pea mo e ni’ihi he Komiti Pa’angá ke fakapapau’i mai. Ko e anga eni ‘o e fakalahí ‘oku pehē, vouti ko ē ‘oku ‘i hē pea tau vakai kātoa ki ai e komití. Mahalo ko e ‘osi pē fo’i vaeua’i ‘aho kuo mahino ‘a e feitu’u ‘oku hikí ka tau fiemālie, ‘e oma ange ia ai. Ko ē ‘oku me’a mai e Hou’eiki Pule’angá ‘oku fanongoa anga e fakakaukau ‘oku ‘oatú. Kae fēfē ke kei ‘ave pē ke nau me’a atu ki he komití ke fokotu’u mahino mai e ngaahi vouti ko ē ‘oku hikí pea te tau ma’u ai e *confident* Sea ‘oku mahino ‘oku ‘i ai ‘etau liliu pea tau hoko atu ai Sea. Mālō.

Lord Tu’iha’angana: Faka’ofu’ofa pē ia, faka’ofu’ofa pē ia Sea kapau ‘oku ‘ai ke tohi’i, faka’ofu’ofa pē ia. Ka ko ‘eku mahino kiate au e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ko e tuku faka, kae fo’i vahe’i e fo’i silini ko eni ‘o tuku ko ē, ngaahi tafa’aki ‘e 4 ko ení ‘oatu ‘enau ngaahi palaní mo ‘enau ngaahi fokotu’utu’u ki he me’á. Ka ‘oku tō tonu mo fai e ngaahi

fengāue’aki e ngaahi kupu fekau’akí ‘oku mahino e ngāue pea ‘oku mahino ‘e lipooti. Ko ‘etau me’a ‘oku faí ko e tali ha silini ke fai ‘aki e ngaahi me’a ko eni ‘oku tau loto ke ‘aí pea tau tali leva ki ha taimi ‘e lipooti mai aí. Ka ki he motu’á ni ia hangē pē ko e laú kapau ‘oku, ko e fokotu’u ke toe ‘ai ki he Komiti Pa’angá ke fakamahino’i ka ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki he Minisitā Pa’angá ia ko e ‘oatu pē ia, palani ‘oatu e palani e Potungāue Polisi mo e Tamate Afi mo e hā fua. Ko ‘emau fai mo fakapa’anga mai ka mau ngāue mautolu ki he me’a ko eni kae, ka ko e, kae kehe Sea ko e me’á ke tau ngāue lelei pē ‘oua te tau fakafekihi ...

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko u kole ke mou me’a atu pē ‘o fakakaukau ki ai he ko e ‘uhingá ‘oku, kuo fehulungaki e anga ‘a e ‘uhinga ‘o e fokotu’u ko eni pea mou toki me’a mai ‘a ho’atā. Tau liliu ā ‘o Fale Alea. Mālō.

(*Na’e liliu ‘o Fale Alea.*)

Eiki Sea: Hou’eiki toloi e Falé ki he 2.

(*Toloi e Falé ki he 2 ho’atā.*)

<002>

Taimi: 1400-1405

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie he efiāfi ni. Hou’eiki ‘i he kamata’anga ko ia ‘o ‘etau fakataha, na’e ‘iai e kole atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Pule’anga, ke nau kātaki ‘o tuku mai ha tali ‘i he’etau foki mai he efiāfi ni, fekau’aki eni pea mo e kāinga Tonga ‘oku tukuvakā ‘i muli, mo e ngaahi palani ngāue ‘a e Pule’angá ke tokanga’i kinautolu.

‘Eiki Palēmia tuku atu ho’o miniti ‘e 10.

Tali pule’anga ki he kole mei he kainga Tonga kei tukuvakā ‘i muli.

Eiki Palēmia: Mālō ‘Eiki Sea, tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he toenga ‘o e Hou’eiki ‘o e Fale ni.

‘Eiki Sea mo’oni ‘aupito ‘a e fehu’i pea mo e hoha’a kuo ‘omai ki he Feitu’u na mei hotau si’i kāinga mo e fāmili mo e maheni mo e toenga ‘o e kakai Tonga ‘oku nau kei tukuvakā atu ‘i he ngaahi fonua muli, nau fiema’u ke nau foki mai ki Tonga ni. ‘Aneafi ne ui e fakataha ‘a e Kapineti makehe ko e ‘uhingá pē ko e fiema’u ki he fakafoki mai ko ia hotau kāinga nau kei tukuvakā ‘i tu’apule’anga kae tautautefito ki Fisi pea mo Vanuatu. Pea ‘oku lolotonga lele pē ‘a e ngāue ia ‘a e Komiti Fakapule’anga mo e ngaahi fokotu’utu’u ngāue, pea ‘i he taimi lahi kuo ‘osi maau ‘a e ngaahi fokotu’utu’u pea ‘osi angé ko ia kuo toe liliu mai mei he ngaahi feitu’u mo e ngaahi fonua, ko e ‘uhingá pē ko ‘enau toe *locked down* mai kinautolu, pea kuo pau pē ke tau toe liliu mo ‘etau palani ngāue ke fakafe’unga ki he ngaahi feliuliuiaki ko ia.

Toko 269 kau pasese mei Nu’usila mo ‘Aositelelia ‘e foki mai he ‘aho 2 ‘o Sune.

‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke tuku ha taimi ‘a e feinga mālohi ‘a e Pule'anga ke fai mo fakafoki mai ‘etau kakai he ‘uluaki faingamālie vave taha. ‘I he pongipongi ‘apongipongi, ‘a pongipopngi ‘e tau mai ‘a e vakapuna, ‘a e vakapuna mei Nu’usila, ko e toko 116 ia pea mei ‘Asitelelia ko e toko 153, fakakātoa ko e toko 269 ia ‘i he foki mai ki Tonga ni. ‘I he taimi tatau kei fakatatali ‘a e halanga vaka ko eni mei Fisi, koe’uhi ko e, mou ‘osi mea’i pē ‘a e faingata’a ko ē ‘oku hoko ‘i Fisi, ka ‘oku kei ‘atā pē ‘a Nu’usila ke tau ngāue mai’aki ia.

Faka’amú pē Sea ke ‘oua na’a faifai angé kuo tau ta’etokanga pea tau fakangaloku ha me’a pea tau mata-valea kae hū mai ‘a e Kōviti 19 ki Tonga ni. Pea ko e me’a ia ‘oku fika ‘uluaki ki he motu’a ni kae ‘uma’ā ‘a e Kapineti ke tau ‘uluaki fakapapau’i ‘e ‘ikai ke hū mai ‘a e Kōviti 19 ki Tonga ni, koe’uhí he ka hū mai ‘oku ‘ikai ke mahino ia pē ko e hā e iku’anga te tau a’u ki ai ‘a e ki’i fonua ni. ‘Osi maau pē ngaahi fokotu’utu’u ka te u toki kole ai ki he fakaikiiki ki he ‘Eiki Minisitā ko ia e MEIDECC, pea mo e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ke na, ‘Eiki Sea ke ‘osi pē mu’a ‘eku ki’i fakahoha’a pea na hoko atu ki he ki’i fakaikiiki e, ‘a e ngaahi palani ko ia kuo ‘osi maau ange hangē ko e tokoni ki he kāinga ko ia ‘oku tukuvakā ‘i Fisi pea pehē ki Vanuatu.

Kako e, ka ko hono mo’oní ‘Eiki Sea ‘oku tau ongo’i kotoa pē ‘a e si’i faingata’a pea mo e ta’elata ‘oku tofanga ai hotau kāinga ko eni ‘oku ‘i muli, ka ‘oku ‘ikai ke tuku ha ivi, kapau ‘e pehē ‘oku mau ...

<005>

Taimi: 1405-1410

‘Eiki Palēmia: ...mālōlō ha taimi, ‘oku fai pē ‘a e ngāue hangē na’a mau toe fai ko ia ‘a e toe fakataha ‘i he ho’ataa ni ke ma’u ‘a e ki’i fakaikiiki, ko ia te u tukuange leva ki he ‘Eiki Minisitā, ka kimu’a ia Sea ‘oku ou kole atu pē te’eki ke u ta’utu pē fokoutua ki lalo kole pē ki he Feitu’u na mou laumālie lelei na’a ko e ‘osi pē ia ‘etau feme’a’aki ko ia ‘i Fale Alea na’a ‘oku taimi ke tau ‘alu fakakupukupu ‘etau Patiseti ke toe vaveange, ko u sio pē mahalo kuo taimi ke tau ō ki ai, ko e anga pē ia ‘a e kole ki he Feitu’una. Ka ko ia pē ‘a e ki’i fakahoha’a Sea mālo.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia, ko e tali ko ē ki ho’o fehu’i ki he Patiseti te tau toki feme’a’aki ki ai ‘i he Komiti Kakato, ‘i ai pē ‘a e tākaki atu ki he feme’a’aki hangē ko e fokotu’u ko ē mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, taimi ko eni te u tuku ki he ‘Eiki Minisitā MEIDECC miniti ‘e 10 me’a mai.

Toko onongofulu tupu kakai Tonga nau kei tukuvakā ‘i Fisi.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea pea ‘oku ou fakatapu atu ki he Fale ‘Eiki ni. Sea tuku ke ki’i tākaki atu pē ‘a e fanga ki’i fakamatala ko eni na’a tokoni ki he Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘Eiki pea me’a mai hotau kāinga ki he ngaahi ngāue ‘oku fakahoko pē ‘oku ‘amanaki ke fakahoko koe’uhi ko ‘etau kāinga ‘oku tukuvakā ‘i Fisi kae pehē ki Vanuatu.

Sea ko e taimi ni ‘oku meimei ‘i he toko onongofulu hotau kāinga ‘oku ‘i Fisi, toko 38 ai ‘oku ‘i Suva, pea ko e toenga ‘oku ‘i Nadi. ‘I Nadi ‘oku ‘i ai ‘a hotau kāinga Tonga ai fakataha pea mo e toko 18 ko e kau Siapani na’a nau folau mai na’a nau faka’amu ke nau a’u mai koe’uhi ko e ngaahi *project* lalahi ‘a e fonua ‘oku lolotonga fakahoko pea ‘oku tatali kia kinautolu ko e kau taukei pē eni honau mala’e, pea ‘oku ‘i ai pea mo e toko 4 pea mei he ‘Ofisi ‘Amipasitōa ko ia ‘o Siaina ‘i Tonga ni, ‘oku nau kau fakataha mo e konga ‘o e kau Tonga ‘oku nau ‘i Nadi.

Ko e toenga leva ko e kau folau, ko e kāinga Tonga na'a nau folau mai pea mei 'Amelika, mo e kāinga pē na'a nau 'i Fisi ka 'oku nau kei *stranded* 'i Suva.

Na'e fai 'a e sio ki ai 'a e Komiti Fakafonua ki he Ngaahi Me'afakatupakē Sea koe'uhí 'oku ki'i fuoloa foki 'a e 'osi 'enau kolonitini nautolu na'e folau mai ki Fisi, pea 'oku ki'i fuoloa 'enau nofo 'i Fisi mahino 'aupito 'aupito pea 'oku fai pē 'a e ngāue fakataha mo kinautolu pea mo e fetu'utaki mai 'o fakahoko mai 'a e ngaahi palopalema kehekehe 'oku nau tofanga ai, pea na'e 'osi paasi ia 'o 'ave 'a e tokoni, na'e pa'anga 'e 1000 ki he tokotaha ke tokoni ki he totongi 'a e ngaahi nofo'anga ko ē 'oku nau nofo ai ki'i faingata'a foki 'a Fisi Sea 'oku 'ikai ke hangē ko Nu'usila tokolahi hotau kāinga pea ala lava 'o kole ke nau nofo 'i he ngaahi 'api. Ko Fisi 'oku tokosi'i 'aupito mālō mo e tokoni 'a e 'Api Tonga pea mo e tamaiki pea mei he *USP* 'o lava 'o nofo atu ai ha konga 'o e kau folau ko eni. Ko e konga lahi 'o kinautolu 'oku nau nofo pē 'i he ngaahi hōtele.

Tali Kapineti ke 'ave tokoni taki pa'anga 'e 2000 ki hotau kainga tukuvakā 'i Fisi.

Na'e fakapaasi mei he Kapineti Sea ke toe 'ave 'a e tokoni pa'anga 'e 2000 ke tokoni kia kinautolu mau fakafuofua ko e 2000 ko ia matamata 'e meimei ofiofi atu ai 'a e totongi ko ia 'o 'enau nofo ha mahina 'e 1 fakataha pea mo e pa'anga 'e 25 ki he 'aho 'a e tokotaha ki he ma'u me'atokoni. 'Oku 'ikai ke mau fakapapau'i taimi ni pē ko e *rent* ko ē 'oku nau totongi ki he ngaahi hōtele 'oku kau ai 'a e ma'u me'atokoni pē 'ikai, ka 'oku mau fakakau ai pē pea mo e pa'anga 'e 25 ki he 'aho 'a e tokotaha ki he ma'u me'atokoni 'i he 'aho 'e 30 ko eni ka hoko mai.

Ko e tu'unga ko ē Sea 'o e Covid 'i Fisi, te u 'oatu pē 'a e ki'i fakatātā ko eni, 'aho Falaite kuo'osi na'e toko 46 ma'u fo'ou, Tokonaki toko 18, Sapate toko 23, 'aneafi na'e ma'u ai 'a e toko 9 'a Nadi pea 'oku meimei 'i he 'avalisi pē ia toko uofulu ki he tolungofulu 'i he taimi ni 'a e ma'u fo'ou kotoa mei Fisi, kei ava pē *supermarket* kei ava pē 'a e māketi pea 'oku kei fai pē 'a e fefononga'aki 'i Fisi he taimi ni. 'Oku 'ikai ke fai ha *lockdown* ke faingofua hanau lava 'o *control* pea mo *contain* 'a e Covid 'i ai 'i he'ene mafola he taimi ni, ka 'oku fai pē 'a e fengāue'aki mo talanoa mo nautolu ko ē 'oku 'i ai pea 'oku 'i ai pē 'etau kau ngāue ai 'i Fisi 'e Sea te mou me'a hifo pē 'oku nau fa'a *post* mai pē he *Facebook* 'a 'enau feinga pē ke nau talanoa mo e tamaiki he 'oku ta'ofi foki mo e ako he taimi ni, pea 'oku 'ikai ke faingofua 'a e nofo 'i Fisi 'i he taimi ni, ka ko e tu'unga ia 'oku 'i ai he taimi ni. Na'e fai 'aneuhu 'a e talanoa 'a e ...

<007>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā MEIDECC : ...Minisitā Mo'ui mo 'ene *CEO* mo e ngaahi fāmili 'o kinautolu ko eni 'oku tukuvakā 'i Fisi. Ka te u tuku pē ia ke toki fakakiiki atu 'e he Minisitā Mo'ui. Ka ko e me'a mahu'ingā Sea ko e fai 'a e femahino'aki 'o fefiemālie 'aki 'i he fale'i 'a e Potungāue Mo'ui, koe'uhi ko e vave ko eni neongo 'a e faingata'a ko eni Sea, ka ko e mahaki fo'ou ko eni ko ē 'a e fa'ahinga fo'ou ko eni 'o e KOVITI 'a e fa'ahinga ko eni pea mei 'Initia 'oku ui ko e B1617.1 'oku ki'i fakatu'utāmaki pea vave pea 'oku 'ilonga pē ia 'a e vave mo e 'ikai ke lava 'o mapule'i lelei 'i Fisi he taimi ni. Ka na'e fai 'enau femahino'aki pea mo e ngaahi fāmili. Nau talanoa kia kinautolu 'oku tukuvakā 'i Fisi, pea 'oku fai pē 'a e femahino'aki 'a ia ko e tu'unga he taimi ni, 'e tokoni'i pē kinautolu lolotonga 'enau 'i Fisi he ngaahi me'a fakapa'angá. 'A ia ko e tu'utu'uni ia kuo fakahoko 'e he Kapineti.

Feinga ke heka mai e kau Tonga 'i Vanuatu ke nau fou mai 'i 'Aositelelia.

Ko kinautolu ko ia 'i Vanuatu Sea na'e 'i ai 'a e toko 10 na'e 'ai ke nau ō mai he ki'i vakapuna na'e ha'u pē ia ke 'ave 'a e tangata'eiki na'e mālōlō heni tangata'eiki Vanuatu na'e mālōlō heni. Ko e alea ko ia he taimí ni pea mo e, 'oku fakahoko mo 'Aositelelia he taimí ni, he ko e *Air* Vanuatu 'oku nau ngāue'aki ko ē ki he fetuku 'a e kau Tolí mei Tongá ni. Pea 'oku fai 'a e alea he taimí ni na'a lava kapau 'i he vaka hokó, ke heka na'a lava ke nau faka'atā ke 'alu hake ai 'etau fānaú mo kinautolu ko eni 'oku 'i Vanuatu ki 'Aositelelia 'o ha'u ai 'o toki 'ave 'enau kau tolí, he taimí ko ē te nau toe nō ai 'a e *Air* Vanuatu ke 'ave 'enau kau Tolí pea mei Tongá ni. Ko Vanuatu 'oku kei tu'u faingamālie pē ko e toko 10 na'e 'ai ke ha'u aí, ko e toko 7 ai ko 'etau fānaú faifekau 'i he Siasi 'o Sisu Kalaisi 'o e Kau Ma'oni'oni Ngaahi 'Aho Kimui ni, kau ai mo e tangata'eiki Patele pea mo e ki'i ni'ihí si'i pē.

Ka 'oku fai foki 'a e sivi 'a e 'Univesiti ko ia 'a Vanuatu 'i Sune. 'A ia ko Siulai 'osi 'enau sivi, ko u tui pē 'e 'i ai 'a e kongá 'o e fānaú te nau loto ke nau foki mai 'i he faingamālie vave tahá, ka 'oku fai pē 'a e fengāue'aki pea ko e, ka ko e anga ia 'ene tu'u ko ia he taimí ni Sea 'a e ki'i tānaki atu ki he ngaahi fakamatala 'oku me'a atu 'aki 'e he 'Eiki Palēmiá, ka te u tuku ki he Minisitā Mo'uí ke ne fakaikiiki atu 'a e fanga ki'i fakamo'ui lelei fekau'aki pea mo e tokoni 'oku fakahokó. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea : Mālō 'Eiki Minisitā *MEIDECC*. Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu mo e 'Eiki Palēmiá Hou'eiki Kapinetí, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpelé kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Mālō 'aupito Sea e ma'u faingamālie ke fakahoko e tali ki he ngaahi me'a na'e tuku mai ki he Pule'angá 'aneuhú. Ko e 'uluakí 'oku ou fie fakamālō lahi ki he Feitu'ú na 'i he faingamālie 'oku 'omai, pea ke fakahoko atu 'aneuhu 'i he haafe 'a e 9, na'e fakahoko 'a e fakataha 'a e Potungāue Mo'uí kau ki ai 'a e finemotu'á ni mo e *CEO* kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi fāmilí, pea kau mai pē mei Fisi 'a kinautolu 'oku nau tukuvakā.

Ko e fotunga fo'ou 'o e vailasi 'o e Koviti-19 mafola 'i Fisi.

Ko e fakataha ko ení na'e fakafiefia 'aupito. Na'e fakamatala'i faka'auliliki 'e he *CEO* ki he ngaahi kāingá mo kinautolu 'oku tukuvakā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a Fisi kae 'uma'ā foki 'ema toe fanongo ki he tafá'aki 'e tahá, ki he ngaahi kole na'e 'omai 'e he ngaahi fāmilí kae 'uma'ā foki mei he kau tukuvakā 'oku nau 'i Fisi. 'Eiki Sea, 'oku hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Potungāue Mo'uí ki hono siofi fakae'aho fakauike 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a Fisi. Pea mo hono ngaahi teuteu ki he kaha'ú 'i he taimi 'e malu taha mo pau taha ke fakafoki mai ai hotau kāinga.

Kuo fakapapau'i foki ko e fōtunga fo'ou 'o e vailasí pē ko e *Indian Variant* ko ia 'oku mafola 'i Fisi, pea 'oku fu'u faingata'a 'aupito ia ke ta'ofi 'ene mafolá. *It's highly transmission* pea ko e faingata'a lahi foki eni ki Fisi. Pea 'oku tau faka'amu pē ke 'oua na'a hoko mai 'a e tūkunga tatau ko iá ki hotau ki'i fonuá ni ki Tonga. Kuo a'u mai foki ki he 'aho 29 'o Me, kuo fakapapau'i kuo 'i ai 'a e kakai kuo nau puke 'i *Nandi*. Neongo 'oku lolotonga...

<008>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... tātāpuni 'a Nadi ka 'oku kei 'asi mai pē 'a e mafola ia 'a e fokoutua ni 'i he ngaahi kolo. 'Oku fakakaukau 'a e Potungāue Mo'ui ki he faingata'a'ia pē ko e ivi 'o Fisi ke ne lava 'o fakatotolo'i 'i he vave tahā 'ilo ko hai 'oku puké ke nofo ma'u. Ko hono 'uhingá ke holo 'a e mafola 'a e mahakí. Ko e me'a eni 'oku kei hokohoko atu ai 'a e mafola 'a e mahakí 'i Fisi. Pea 'i he'ene tu'u 'i hotau ki'i fonua ni 'oku fu'u fiema'u 'aupito ia ke tau kei hao ki he kaha'ú pea 'oua foki 'e hū mai 'a e fōtunga fo'ou ko eni 'o e *Indian Variant* ko 'ene tu'u fakatu'utāmaki ki he toko taha kilu 'a hotau ki'i fonua ni.

'I he taimi tatau pē 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokoutua ia 'i Fisi 'oku te'eki ai ke 'ilo ia pē ko 'ene tupunga mei fē *unknown origin*. Pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku te'eki ai ke 'ilo kānokato ki ai 'i he'ene mafola 'a e fokoutua ni 'i Fisi pea 'oku fu'u fiema'u pē 'a e hao mo e malu 'a e ki'i fonua ni.

Na'a ku fakamatala ange pē ki he kāinga Tongá ko e me'a tatau na'e hoko kia kinautolu 'a e kau *patients* 'a e Potungāue Mo'ui na'a nau tukuvakā 'i *India*. Na'a nau ōmai ki *New Delhi* 'o nofo kolonitini ai. Pea na'e 'i ai e faka'amu ke nau foki mai 'i he hili pē 'enua nofo kolonitini ki Fisi ka na'e 'ikai ke lava ia he na'e toe toloi 'a e vaká. Pea na'a nau folau mai ko ia ki *Nadi* pea nau nofo a'í pea na'e 'i ai e faka'amu 'iate kinautolu ke nau foki mai 'i he vave tahā ki hotau ki'i fonua ni ka na'e kei 'i ai pē kole ke nau nofo kolonitini 'i Fisi pea nau toki foki mai ki hotau fonua ni.

'Eiki Sea ko e kaveinga mafatukituki 'aupito eni pea na'e 'ilonga 'aupito pē 'i he'emaui fakataha 'aneuhú 'a e mafatukituki ki he ngaahi fāmili pea mo e kau pasese. Pea 'oku ongo'i 'aupito 'aupito 'e he Potungāue Mo'ui 'a e mafatukituki mo e kalusefai 'oku fua 'e he ngaahi fāmili.

Ko Tonga ni, Tonga fonua pē 'a kāinga 'oku tau felālāve'i katokātoa pē. Ko e toko 38 ko eni pē lahi hake 'oku nau tukuvakā 'i Fisi 'e fua 'a e ngaahi fe'amokaki pea mo e ngaahi ola kotoa mo e ngaahi kalusefai 'oku nau fakahoko ki he toko taha kilu 'oku nau nofo atu 'i hotau ki'i fonua ni.

Ko e faitu'utu'uni kotoa pē pē ko e ngāue kotoa pē 'i he taimi 'o e mahaki faka'auha 'oku 'i ai 'ene *national implication* 'i he fonua ni. 'I he fakatotolo pea mo e sivilisivi'i 'e he *independent panel* 'a e ngāue 'a e Kautaha Mo'ui 'a Māmani na'a ne fokotu'u mai ai 'a e mahu'inga 'a e *precautionary measures* mahu'inga 'etau kei nofo faka'ehi'ehi 'i ha tūkunga 'o ha fokoutua kuo ne hanga 'o 'osi mole mei ai e mo'ui 'ova 'i he tolu miliona 'i māmani. Ko ha fokoutua 'oku te'eki ai ke tau 'ilo kakato ki hono ngaahi fakamatala 'oku kei *incomplete* 'a e *data* pē ko e ngaahi fakamatala pē ko ha ngaahi fakatotolo fekau'aki mo e fokoutua ko eni. Pea fu'u mahu'inga 'aupito 'a e faitu'utu'uni pea ko e faitu'utu'uni ke fakahoko pē ia 'i he malumalu 'o e faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki mo e kakai 'o Tongá pea ...

<009>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... ke kei malu'i pē foki 'a e fakalukufuá 'a e toko 1 kilu 'o Tongá ní.

‘Eiki Sea ko e faka’osi pē te u ki’i lave atu ki ai ko e fili fakatautaha ‘a e toko 1 kilu ‘o Tongá ní. ‘I he taimi faka’au, ko e mahaki faka’auhá mo e taimi ‘o e faingata’á ke kei tākanga ‘etau fohé pea ke tau kei ngāue fakataha ko hono ‘uhingá ko e lelei fakalukufua ki hotau ki’i fonuá ni ‘i he ko ‘ení kae ‘uma’ā e kaha’ú na. Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Kole atu pē ki he Hou’eiki Pule’angá kātaki pē ko e hoha’a ko ení ‘oku ‘omai mei he tohi mei he ni’ihi ko eni ‘i Vanuatú pehē foki mo e tokanga ‘i Fisi. ‘A ia ‘oku mahino mei ho’omou fakamatalá ko e palopalema ‘i Fisi ‘oku ‘alu hake hake mahakí pea ‘oku mahino mai ‘oku ‘i ai e COVID fo’ou mo e ngaahi mahaki hangē ko e fakamatala ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘oku te’eki ai ke fakapapau’i pē ko e ma’ú mei fē. ‘A ia ko e ni’ihi ko eni ‘oku tukuvakā ‘i Fisi ‘ikai pē ‘i ai hanau faingamālie nautolu tau pehē pē toenga e māhiná ní ‘i he’eku mahino’i. Pea ko ‘eku fanongo ko ē ki he fakamatala mei he ‘Eiki Minisitā MEIDECC ‘oku ‘i ai e tokoni fakaseni ‘e ‘ave mei he Pule’angá. Ko ia. ‘A ia ko e ni’ihi ko eni ‘oku nau tangi mai mei Vanuatú ko e loto mamahí koe’uhí ko e vaka ko ē na’e ‘ai ke nau folau mai ai na’a nau fakamole 1000 tupu ki he tikité pehē foki ki he 500 ki he tesí ‘a e KOVITI ‘a ia ‘oku pau ke fakahoko houa ‘e 72 kimu’a mo e ngaahi fakamole ko ení ‘oku, ko e mole ‘ata’atā pē ‘ikai ke nau faka’aonga’i ‘enau sivi mo ‘enau tikité. Ke fakapapau’i mai pē ‘oku ‘i ai ha tokoni pē ‘ikai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea. Sea ko e tokoni ko e totongi ko ē ‘enau sivi KOVITI ‘e *refund* pē ia. ‘Oku kau mo ia hono *cover* ko eni he me’á. Na’e lave’i pē he motu’á ni pea mo e komití ‘i he ngaahi fetu’utakí na’e fai ‘enau totongi ‘enautolu *expect* te nau omai pea ‘ikai ke lava foki ‘a e omai ko iá kae fai e tokoni kia kinautolu ‘o totongi. Ko ‘enau tikité ko e me’a ia ko ē ‘oku fai e alea ko ē na’a lava ‘onau ngāue’aki pē ‘enau ‘alu hake ko ē ki ‘Asitelēlia ‘o omai ai. Pea kapau ‘e faingamālie te mau fetu’utaki pē mo kinautolu. Mahalo ‘oku ki’i ofiofi atu pē he tali ho fehu’i Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tūlou atu. Tapu pea mo e Feitu’una kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Fale ‘Eiki ka u ki’i tānaki atu pē ki he vaka ko eni ‘i Vanuatú. Ko e fakamatala ko ē na’e ‘omai ki he finemotu’á ni ko e vaka ko ení ko e *private charter flight* pē ko e vaka na’e ‘omai fakafo’ituitui. Na’e ‘ikai ko ha vaka *repatriation flight* ki he fakataumu’a ke fakafoki mai ai hotau kaingá mei tu’apule’angá. ‘A ia na’e te’eki ai ke tali e vaka ia ko ení ke folau mai mei Vanuatu kae fakahoko foki ‘a e ngaahi ngāue ia ko eni ‘i Vanuatu ke nau fakatau ‘enau tikité pea mo ‘enau sivi KOVITI-19.

Ko e kau kolonitini ko ē na’e ‘i Tongá ní te nau toki ‘osi kinautolu ‘i he efiāfi Tūsiti ‘o e uike ko iá. ‘A ia ko e efiāfi Tūsiti ‘oku toki ‘osi ki ai ‘a e nofo kolonitini ‘a e kau pāsese na’e folau mai mei Nu’usilá. Ko e vaka ko ení na’e palani ke tu’uta mai he ‘aho Tu’apulelulu ‘a ia ko e Tūsiti, Pulelulu pea tu’uta mai e vaká he Tu’apulelulu. Ko e nofo’anga kolonitini kuo pau ke ‘i ai e taimi fe’unga ia ‘aho ‘e 3 pē lahi ange ai ki hono teuteu, fakama’a pea mo hono ngaahi ngāue kotoa pē ki he feitu’u kolonitini ko ení. Na’e ‘i ai foki e ngaahi me’a ia na’e maumau ‘i loto ‘i he fale kolonitini fiema’u katoa mo e ngaahi me’a ko iá ke ngaahi ke tu’unga mālie kae toki hoko mai ‘a e folau hokó. ‘A ia ko e folau mai ko ia na’e ‘amanaki ke nau omai he ‘aho Tu’apulelulu ‘e ‘ikai ke faingamālie ‘a e nofo’anga kolonitini pea na’e ‘i ai pē kole ‘a e

Potungāue Mo’uí ka lava ke toki ha’u ‘i he uike ‘e tahá ‘e faingamālie ange ia ‘a e nofo’anga kolonitiní. Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pē Hou’eiki Minisitā. ‘Oku hangē ko ē ‘oku tō kehekehe e talí. Ko e me’a mai mei he ‘Eiki Minisitā *MEIDECC* ‘oku ‘ikai ke faingamālie ke nau ha’u pea ko eni ‘oku ‘omai he ‘Eiki Minisitā Mo’uí e fainga ...

<002>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Sea: ... e faingamālie ke nau toki tau mai ‘i he uike hoko. ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fua he pule’anga e fakamole toko 3 Tonga ne ‘ikai lava folau mai mei Vanuatu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea, tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ni Sea. Ko ‘eku, hangē ko e me’a ko ē ‘oku fai ‘e he Minisitā Mo’ui ko e vaka ko ē na’e ‘ai ke ha’u mei Vanuatu ko e *charter* ia ‘a ia ‘oku ‘i ai e kau faifekau ‘e toko 7 pea mo e kakai Tonga ‘e toko 3. Ko e, te’eki ai ke fai ha tu’utu’uni ia ki he toko 3 Sea ka ‘e lava pē ke u pehē ‘e au ia ‘e totongi ‘e he Pule’anga e fakamole ko ia ki he toko 3 hangē toe ‘ai ‘enau tikite, kapau ‘e fiema’u ke fai e ngāue ko ia, ka ‘oku ‘osi mahino pē ia ko e fakamole ko ē ki he fai ko ē honau sivi ko eni kimu’a pea na’e ‘ai ke nau ōmai pea kaniseli, ‘oku ‘osi tali ia ke fua ‘e he Pule’anga ‘a e fakamole ko ia Sea, mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*.

‘Eiki Minisitā *MEIDECC*: Ko ia Sea ko e pou pou pē ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, na’e ‘ikai ke u fie lave ki he ‘uhingá ‘anenai Sea he ‘oku ‘i ai pē foki ‘a e founa ‘a e taimi ko ē ‘oku ōmai ai mei muli, ‘oku pau ke fai e femahino’aki ‘i he ‘ū me’a, ka ‘oku mahino pē foki ki he motu’a ni Sea ko ‘e te nofo ko ē ‘osi ha ta’u ‘e 1 meimei 2 kuo te fai ‘e kita e me’a kotoa pē ke te meimei ha’u ai ki Tonga ni, pea ‘oku pau pē ke tali ‘a e Pule’anga. Pea neongo e, na’e ‘ikai ke fai ha femahino’aki ai mo ha me’a Sea, ‘oku, hangē ko e lave ‘anenai, ‘e fakahoko pē tokoni ia kia kinautolu, si’i faka’ofa ‘enau nofó ‘anautolu, ko hono mo’oní ia. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki tau fakatokanga’i ‘a e founa ngāue ‘oku fiema’u ke fakakakato ‘e he Pule’anga kimu’a pea mou fakatau ho’omou tikité ‘uluaki fakapapau’i ‘e tū’uta mai, pea ‘oku ‘atā mo e *quarantine* ke tū’uta lelei mai ‘o fakakakato e tu’utu’uni e Pule’anga. Mālō Hou’eiki kole atu ke tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato, me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: Kole pē ke u hūfanga ‘i he ngaahi talafakatapu, mālō ho’o mou laumālie Hou’eiki. ‘Oku ou tuku heni ki he Fakafofonga ‘Eiki Nōpele Ha’apai ‘Uluaki, ke ne toe fakamaama mai ‘ene fokotu’u, ‘oku ou tui kuo maama e fakamalangá ia kuo fai ‘i he Fale ni, ‘i he *issue* ko eni. Pea tuku ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ko e hā ha tūkua holo ‘a e anga e tūkunga kuo a’u ki ai ‘a e alea ‘a e Hou’eiki. Me’a mai ...

Fakama’ala’ala Nopele Fika 1 ‘o Ha’apai ki he’ene fokotu’u.

Lord Tu’iha’angana: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, hangē pē ko ho’o tataki mai Sea ko ia pē ‘oku ou tu’u hake pē ke fakama’ala’ala atu faka’osi ‘a e fokotu’u ‘a e motu’a ni, pea hangē pē ‘oku ke mea’i ko e laumālie pē ia na’e fai’aki ‘a e fokotu’u, tau kafataha, pea tau fengāue’aki fakataha, fepoupouaki ko e hā e lelei taha ‘e ala fai ki he, ko e makatu’unga pē ia ‘o e fokotu’u na’e fakahoko, pea mo ‘oatu pē ‘a e fokotu’u ‘i he mafai ko eni ‘oku ‘iatautolu Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. Pea ko eni ‘oku tali mai ‘e he Pule'anga, me’a mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i he laumālie ko ia, pea ko e natula pē ia ‘o e ngaahi me’a pehē ni Sea ‘i he ngaahi kole founa ngāue ko eni hangē ko e Fale Alea, ka fai ha kole ‘oku tau lī atu ki he mā’olunga taha, pea ‘oku pehē pē mo e tali mai ‘e he Minisitā Pa’anga ha taha ‘oku ‘i he Minisitā Pa’anga ke ne tali mai ‘e ia ‘o ‘omai ia ‘i he si’isi’i taha ‘e ala lava, pea tau toki talatalanoa ai.

Pea ‘oku ne fokotu’u mai Sea ke fakalahi ‘a e fe’amokaki ‘a e Pule'anga mei he 38 ki he, ‘aki ‘a e 5 miliona ki he 43 miliona, hangē pē ko ia na’a ne ‘osi me’a ‘aki, ta’u fakapa’anga lolotonga na’e fe’amokaki 60 miliona, pea fengāue’aki mo e ngaahi hoa ngāue tokoni ‘o ‘omai ai ‘o totongi e fe’amokaki ko ia ‘o palanisi mahalo pē ‘oku hulu e patiseti lolotonga, pea toe ‘omai mei ai e 30 miliona ‘o tokoni he na’e 68 miliona ‘a e fe’amokaki ko eni ‘o e ta’u ni, ‘o e ‘esitimetri ko eni 21/22, ‘omai e 30 ko ia to’o ia mei he 68 miliona, toe 38 miliona, pea ko eni ‘oku loto lelei ‘a e Pule’angá ‘i he fakakaukau ko ia Sea, ke toe fakalahi hake ki hē, pea ko e, ‘e toki me’a atu ‘a e ‘Eiki Sea e, hoku kaungā Fakafofonga Nōpele Ha’apai, ‘uhinga ki he ngaahi founa ngāue, ko e kau mataotao ia he lao ‘i he Fale ni, ke toki toe fakamaama ange ka ko hono mo’oni Sea, ‘oku fakafiemālie pē he ko eni kuo ‘omai e, ‘oku fai e ngāue ki ai ...

<005>

Taimi: 1430-1435

Lord Tu’iha’angana: ...pea ‘oku ou ‘oatu pē ‘e au ‘a e tokoni ko eni ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku ‘ikai ke pehē ia ke hangē ‘oku ‘ai mai ia pea ‘oku toe heka atu mo e fo’i me’a ‘e taha ‘ikai ko e laumālie ko ia Sea.

Ko e ta’u fakapa’anga lolotonga ko e 60 miliona, fēfē ke laumālie lelei pē, ko e 5 miliona ē ‘alu hake ‘o 43 miliona fēfē ke ‘alu hake ‘o 50 miliona ko e 12 miliona ia ki he fe’amokaki, pea ko e ‘uhinga ē kuo ne ‘osi ‘omai he’ikai ke pae noa’ia atu pē ‘o ‘oatu pehē atu mou fa’itelihia hena ‘ikai. ‘Oku ne ‘omai ‘a e founa ko e takitaha fa’u ange ‘ene palani, ‘a ia ko e ngaahi potungāue ko eni ‘oku tau lave ki ai ke tau’i ‘a e *drugs* ke langa ‘a e ‘ekonōmika ‘a e fonua kae ‘uma’ā ‘a e ako mo e mo’ui, ‘oange palani pea ‘oku pau ke vakai’i fakalelei ‘e Falepa’anga mo e ngaahi kupu fekau’aki pea toki ‘oatu e silini, pea kuo pau ke nau taliui mai ko e hā e ola. Pea ‘oku fakafiemālie ia Sea, ka ko e kole pē ia ko e hā hano kovi ke ‘ohake ai leva e fe’amokaki, ‘oku ou tui ‘e tali ia ‘e he Fale Alea ni ke fakalahi ‘a e *deficit* ki he 12 miliona ‘o tuku pē ai, pea ka a’u atu ‘oku ‘ikai ke ‘oatu ‘a e ‘ū palani ia ‘oku ‘ikai hoa mo taau ke fakamole ai e silini ‘a e me’a tuku pē silini ia ko ia ai, ka ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ‘ikai ke sītu’a ‘a Sihova meia tautolu.

Ko e *deficit* ko eni na’e 60 miliona ‘osi pē ia pea ko eni ‘oku palanisi ‘a e Patiseti ia. Pea ko e ki’i ... kapau ‘e hiki hake loto lelei e Minisitā ‘o 12 miliona. ‘Oku ou tui Sea ‘e hangē ia ha ki’i fetu’u ngingila pē ko ha Misaia hūfanga he fakatapu mo hotau fakamo’ui ‘ene hifo ‘o pekia katau mo’ui ai. Ko ‘ene tu’u atu ‘a e 12 miliona ko ia ‘o fakalahi ‘o e 38 miliona ‘o 50 miliona ‘oku ou tui Sea ‘e afea pē ‘e ia hotau ngaahi hoa ngāue ke nau totongi ‘osi ‘a e 50 miliona ko ia pē ‘e toe lahi ai ‘o toe tōnaki atu ia ki he ta’u fo’ou. Ko ia ‘eku kole mei he laumālie ko ia, kapau ‘Eiki Minisitā ‘ai ke 12 miliona ‘etau *deficit* pea tuku ai pea fai’aki ‘a e founa ngāue ko ena, ‘oatu e palani pea vakai’i ‘e ‘aonga pea ‘e ola pea tuku ai, pea ka ‘ikai pea tuku ai ‘a e

pa'anga 'a e fonua ai ke 'ai'aki ha me'a 'e taha 'oku 'aonga, ke tau'i 'a e faito'o konatapu pamu'i atu mo ha ki'i ivi ki he ngoue mo e toutai ke ki'i langa'aki 'oku lolotonga lelei pē tu'unga e ngoue 'i he hā 'etau *export* toe tokoni'i atu ke lahi. Tokoni'i atu mo e toutai ke lahi e ika pē ma'ama'a e ika kae holoki e hū mai 'a e ika ngaahi founa ko ia 'oku 'osi me'a mai'aki he Pule'anga, pea hangē ko eni 'oku 'osi 'i ai pē Patiseti lahi taha 'a e fonau 'oku 'ave ki he ivi 'o e fonua 'ave ki he ako mo e mo'ui, pea ka 'oku na toe fiema'u ha ngaahi me'a 'oatu he ko e ki'i vahevahe hifo ko eni 'e toki fai pē founa ia 'a e Pule'anga ka 5 miliona 'a e *drugs* taki 2 atu 'a e ako mo e *health* 'o 'oange ko e 'uhinga ia 'oange 'enau palani, pea 'oatu ha 3 ki he ngoue mo e toutai na taki 1.5 ke langa'i mo fakavia ke fai'aki e me'a ko eni, 'aki 'i he founa fakapotopoto.

'Oku ou poupuu atu Sea pea ko 'etau fengāue'aki ia, ka ko eni 'e toki me'a atu e 'Eiki Sea ko e founa 'oku ou tui kapau mahalo ko ha fokotu'u 'i Fale Alea ni he'eku ma'u, kuo pau ke 'ave ki he Komiti Pa'anga pea kapau 'oku fokotu'u mai pē ia 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga he ko 'ene lao pē eni ia 'a'ana mahalo 'oku tau founa ngāue, ka 'oku 'ikai ke u ma'u, ka 'e toki fakama'ala'ala atu 'e he'eku kaungā Fakafofonga Sea ka ko e laumālie ia ko eni 'oku fai 'a e tokanga mai ki he me'a na'e 'oatu, pea kapau te tau fononga'aki ia poupuu atu Sea, pau ko e tali mai 'a e Pule'anga ke mahino, he ko e makatu'unga pē ia 'o e fokotu'u ke mahino 'e fai ha ngāue ki ai, 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e'oku ou tui 'oku mahu'inga kātoa ki he Pule'anga mahu'inga ki he Fale Alea, mahu'inga ki he konga lahi 'o e kakai 'o e fonua pē ko e kātoa 'a e kakai 'o e fonua 'a e ngaahi taumu'a ko eni 'oku fai ki ai 'etau feme'a'aki 'oku mahu'inga, pea kapau ko ia he'ikai ke tau fakakikihī ke tu'u ha totonu ha taha pea tau tō kehekehe te tau fetukulolo'aki pē 'etau ngaahi 'uhinga mo e ngaahi mo'oni'i me'a kae fakahoko e lelei taha mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko u fiema'u ha tu'utu'uni 'oku 'ikai ko e fokotu'u 'ata'atā pē, me'a ia 'oku ou fiema'u.

Lord Fakafanua: Sea

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki, me'a mai.

Lord Fakafanua: Tapu pē ki he Feitu'una Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Pule'anga mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Komiti Kakato. Ko e tu'u hake pē au ia 'o poupuu ki he ngaahi feme'a'aki ko eni he Komiti Kakato Sea, pea mo tokoni atu ki he founa ngāue koe'uhī ko e fokotu'u mei he tēpile ko eni 'o e Hou'eiki Nōpele tataki ai 'a e 'Eiki Tokoni Sea ko e Fakafofonga Nōpele 'a Ha'apai 1.

Sea na'e 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u mei he 'ū tēpile takitaha ke hiki 'a e 'ū vouti...

<007>

Taimi: 1435-1440

Lord Fakafanua : ... ka 'oku 'ikai ke lava fakapapau'i e feitu'u 'e to'o mei ai 'a e hiki ko iá. Pea hangē pē ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá kole mai 'e he Pule'angá poupuu ki ai 'a e Palēmiá ke tau hiki ā 'o 'alu fakavouti. Sea, 'oku ou poupuu atu ki he kole mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke tau 'alu faka-vouti, koe'uhī ko e malanga fakalūkufuá 'osi mahino 'a e puipuitu'a 'o e ngaahi fokotu'ú. 'Osi mahino 'a e taumu'a 'a e kāfataha 'a e ngāue 'a e Pule'angá pea mo e Fale Aleá ko e poupuu ki he ngaahi *issue* finangalo ki ai 'a e Tu'í na'a tau 'osi fanongoa

'i he Tō Folofolá. Pea kuo 'osi mahino 'a e taumu'a ngāué, 'uluakí ako, mo'ui lelei, ko hono fakafepaki'i e faito'o konatapu pea mo e tupu fakalalakala faka'ekonōmiká.

Fokotu'u Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Ha'apai ke nau hiki ki he 'Esitimeti.

Sea, pea na'a ku 'osi fakamalanga 'anenai ki he fo'i *issue* pē ko ē fekau'aki pea mo e faito'o konatapu, 'ohake ai ko ē 'a e ngaahi kupu fekau'aki Potungāue mo e ngaahi kupu fakapule'anga 'oku ngāue ki he me'a ko ení Sea. Pea na'e 'osi ai mo e ngaahi fokotu'u ai ki he 'u Vouti 'oku fiema'u ke hiki. Sea na'e fokotu'u 'e he Sea ko eni Tokoni Seá ke tukuhifo 'a e ngāue ko ení ki he Komiti Pa'angá, pea 'oku hā mai mei he Tēpile 'a e Pule'angá 'oku 'ikai ke loto 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ki ai. Sea 'oku, 'e malava pē 'a e fiema'u 'a e kau Fakafofongá 'o kapau te tau hoko atu ki he faka-vouti.

'Uluakí ko 'etau Tohi Tu'utu'uni Sea kupu 185 fakahā loto ki he 'esitimeti, 185(2) kātaki kupu si'i (4). Ka 'i ai ha fokotu'u kuo tali 'e he Komiti Kakatō ke fakalahi ha *item* 'o e vouti, kuo pau ke 'oatu ia ki he Komiti Tu'uma'u ki he ngaahi me'a fakapa'angá ke ne ..a) fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga ke fakalahi ko iá pē.. b) ke fokotu'u mai ha founa ma'u'anga pa'anga ki ai. Sea, ko e 'uhinga 'oku ou poupu ai ki he fokotu'u ko ia 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, kuo taimi ke tau nga'unu ki he 'esitimeti ke tau sio fakafo'i fika. 'E hiliange 'etau feme'a'akí ko e me'a ia 'oku mo'oní ko e me'a ia 'e laú. Sea, ko e ngaahi fika ko ia 'oku fokotu'u mai 'e he Hou'eikí ke hiki tuki fokotu'u he taimi 'oku tau feme'a'aki ai ki he Vouti. 'O kapau ko e Vouti Fika 2 'a e Fale Aleá ke hiki ha *item*, fokotu'u mai, pālōti'i. Ka tali 'e he Falé ni Komiti Kakatō kuo pau ke tukuhifo leva ia ki he Komiti Pa'anga. Kapau 'e 'ikai tali, 'osi mahino 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e Komiti Kakatō tau hoko atu ki he Vouti hono hokó. Ko e tokoni ia ki he feme'a'akí Sea, tau tuki 'ai faka- *item* hangē ko e me'a 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá, ko u tui ko e founa pē ia 'e lava ke laka kimu'a ai 'etau feme'a'akí. Ko ia e fokotu'ú Sea, poupu atu ki he fokotu'u mei he fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Sea ka ko e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai. Ko e anga ia e maama 'e 'unu ki ai 'a e feme'a'akí Hou'eiki kuo kamata ke tau 'unu ki loto ki he ngaahi Voutí, pea 'oku fakalea pē ia 'i he kupu 185 'etau Tu'utu'uni hangē ko e kupu (4) si'i fakamolemole, mo e kupu 1 'e tuki lava ia ka to'o mo fakasi'isi'i mo fakalahi 'i he 'uhinga 'o e Vouti ha *item* hangē ko e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'akí, kae tukuhifo ai ki he Komiti Kakatō pea fakafoki mai ko e hā e tu'utu'uni 'a e Falé. Kiate au ko e maama ko eni 'oku mou a'u ki ai ho'omou feme'a'akí, kuo tau 'i loto kitautolu 'i he fokotu'utu'u 'o e ngaahi Voutí ke fai ai 'a e feme'a'akí pea 'e maama ai ho'omou feme'a'akí 'ikai toe fetūkua'akí. Kae me'a mai Tongatapu 9.

Penisimani Fifita : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakatō, tapu mo e Palēmiá kae 'uma'ā 'a e kau Minisitā, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea kuo 'osi fai 'a e ngaahi tālanga lahi 'aupito ki he fokotu'u ko eni 'oku fai mai 'e he Fakafofonga Fika 1 'o Ha'apai Nōpele, pea 'oku poupu kakato ki ai 'a e tēpile ko ení. Ko e fakahoha'a atu pē eni ia 'i he faito'o konatapu. Ko e fo'i fokotu'u 'e 2, ko e 'uluakí ke vakai'i fakalelei angé he 'oku tau 'osi sio kitautolu ki he ngaahi feitu'u ko ē 'oku hū mai ai mo e ngaahi feitu'u 'oku 'ave ai. Vakai'i fakalelei angé hū fo'i'akau mai ko ē 'a e Potungāue Mo'uí mo e ngaahi me'a ...

<008>

Taimi: 1440-1445

Penisimani Fifita: ... 'oku 'omi ai ha faito'o he 'oku lava pē 'o ngāue'aki 'a e ngaahi fa'o'anga ke fa'o ai. Pea mo hono ua vakai'i ange sotia mo e polisi 'a 'enau 'omi mahafu.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu.

'Ikai ma'u he Minisita Mo'ui ha fakamatala 'oku 'omai ha faito'o konatapu 'e he Potungāue

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa ho Fale 'Eiki. Ko e fakatonutonu pē ki he Fakafofonga ko e ngaahi faito'o kotoa pē 'a e Potungāue Mo'ui 'oku 'omai 'oku ngāue ki ai e timi 'oku nau 'i ai 'enau 'ilo makehe ki he ngaahi faito'o ko ia. Pea 'omai ia pea 'oku toe sivilivi'i ia he'ene tu'uta mai ki Tonga ni mo hono tauhi pea toki tufaki atu ki he Hou'eiki mo e kakai 'o e fonuá. 'A ia 'oku te'eki ai ke 'omai ha fakamatala ki he finemotu'a ni kuo 'omai 'e he Potungāue Mo'ui ha faito'o konatapu pē ko ha ngaahi *illicit drugs* ki hotau ki'i fonua ni mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Penisimani Fifita: Fakamālō ki he Minisitā Mo'ui kapau 'oku pehē ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau ki'i tānaki atu pē ki he, mālō tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Sea ko e tānaki atu pē ki he me'a na'e fai he Minisitā 'oku 'i ai e *board* 'a e falemahaki. Pea ko e hū mai ko ē fo'i'akau ki Tonga ni kau ai pea mo e 'ū kilīniki 'a ia 'oku nau 'osi *prescribe* pē 'a e 'ū *drugs* ko ē 'oku ngofua ke hū mai ki Tonga ni. Pea ka 'i ai ha fo'i'akau 'oku 'ikai ke, *prohibit* 'oku 'osi *advise* kātoa e 'ū *agencies*. A'u ki he Kasitomu pea mo e *border* ko e 'uhinga ko e 'e lau ia ko e hū mai e koloa ta'efakalao 'a ia 'oku 'osi 'i ai pē 'a e lao ki hono pule'i 'a e konga ko eni 'Eiki Sea pea kou tui 'oku fakahoko lelei pē he tu'unga mātu'a 'oku nau fakahoko e fatongia ko eni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Penisimani Fifita: Sea kapau ko ia pea fakafeta'i. Ka ko e tu'u pē lā mo e pou pou.

Sea Komiti Kakato: Malo.

Penisimani Fifita: Ki he ngaahi kilīniki he 'oku 'i ai pē ngaahi talanoa 'oku sasala holo mo e ngaahi 'ū me'a pehē kapau 'oku pehē pea fakafeta'i.

Lord Tu'iha'angana: Kau ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una Sea kou tui pē ko e tokoni ki he Fakafofonga 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku hū mai he falemahaki ha, ha *drugs* pē ko ha faito'o konatapu ka 'oku

hangē pē kou fanongó ko e me'a ko ē 'oku haka 'aki e 'aisí 'a eni ko eni ko ē me'a ko ē 'oku ui ko ē ko e 'aisi, 'oku kau ai e panatoló 'a e panatoló na ku 'uhinga na 'oku kaiha'asi mai pē 'oku hā panatolo mei falemahaki 'o ...

Lord Fakafanua: Sea kou fakatonutonu atu 'oku 'ikai ke kau e panatolo ko e *paracetamol* ia 'oku 'i ai e fakamatala ko e faito'o 'oku ngāue'aki ki he *flu* hangē ko e Sudafed 'oku fa'a ngāue'aki ki hono ngaahi e faito'o ko ena.

Lord Tu'iha'angana: Ta ko ia ta ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke kau e panatolo ē.

Penisimani Fifita: Sai. 'E Sea ko e tu'u pē lā mo e pou pou mālō.

Mateni Tapueluelu: Ki'i tokoni nounou pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: Ki he Fakafofonga ko hono 'uhinga ko hono ngaue'aki ko ia 'a falemahaki mo e ngaahi kilīniki Sea pea 'oku mo'oni pē ia ke 'i ai ha fakakaukau ke faofao'i 'etau fakakaukau ka 'oku 'i ai e ngaahi kilīniki Sea hangē na'e toki hae ngaahi kilīniki ki mui ni 'o kaiha'asi e ngaahi fo'i'akau ko ia 'e he ni'ihī ia 'oku nau fai e ngāue ko ia. 'A ia 'oku tuku pē ia he kilīniki ke fai 'aki 'enau ngāue fakafaito'o, 'omai e ni'ihī ia ko eni 'o to'o, 'ave haka fakafoki to'o mai pē fo'i faito'o konatapu pē ko ē 'oku nau fiema'u 'o ngāue'aki. Ko e 'uhinga pē au Sea ko hono ngāue'aki ko ē ngaahi kilīniki ko e mo'oni pē 'oku 'omai pē ki he faito'o koe'uhī ko e kakai pē ia ko ē 'oku nau fiema'u 'e nautolu ia ke ngāue'aki 'enau haká 'oku nau hae 'e nautolu e ngaahi kilīniki 'o 'ave pea 'oku fakatotolo pē ia 'o kumi Sea. Ko e tokoni atu pē mālō Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Kātaki Sea ki'i ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ki'i fakamolemole Minisitā Mo'ui. Minisitā Polisi fai leva ha'o ngāue he vave taha ki he ni'ihī e Fale. Ke me'a ange ki he me'a ko ē kou 'ohovale lahi 'eku fanongo ki hē kuo 'i ai e 'ū *evidence* he Fale ni. Ta ko ē 'oku 'ilo pē he kau Mēmipa ia 'e ni'ihī na'a nau fai e haé fai 'aki e ngāue ko ia kapau 'oku 'i ai ha me'a pehē, faka'eke'eke he Fale ni. Hangē ko eni ko e fo'i'akau ta ko ē 'oku mataotao 'a e Sea Fale Alea ia 'ilo 'oku 'i ai e me'a pehē fo'i'akau ma'u mo e *evidence* ai. Hou'eiki ta ko e me'a ni ko moutolu he Fale ni 'oku mou mea'i lelei e 'ū me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā tau ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ka mou ō moutolu 'o tuhu holo 'i tu'a 'o tuhu mai ki he motu'a ni ta ko moutolu 'eni 'oku mou fai e me'a ko eni 'i he fonua ni.

Sea Komiti Kakato: Ko hai na'e tuhu kiate koe?

'Eiki Minisitā Ngoue: Kātoa e ni'ihī ko ē 'oku nau tohi he *Facebook* 'o tukuaki'i au kau ai e tēpile ko ē ...

Lord Fakafanua: Sea ko e fakatonutonu eni e 'Eiki Minisitā 'oku ... ki he ngaahi me'a ko eni kou fakatonutonu atu ko 'eku 'ilo mei he to'utupu 'oku fai 'emau ngāue ki he me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ke me'a ki ai Sea?

Sea Komiti Kakato: Mo'oni e 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kuo totonu ke tānaki e *information* 'i lotu he Fale ni 'Eiki Sea.

<009>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Ngoue: ... hoko ho'omou me'a mai ko ení ko ho'omou tau'atāina he Falé ni ke puke ai leva moutolu heni. Hangē ko e tangata'eiki ko eni Fakafofonga Fika fihá 9, 'i ai 'ene, fo'i 'ai mālie. He 'oku 'i ai 'ene me'a 'oku ne mea'i e me'a ko ení. Ko e feitu'u ko ē 'anautolu 'i Fua'amotu, 'alu 'o fai 'eku palau ai Sea, 'ohovale lahi pea u ha'u ki he tama Tatakamotonga talamai he tama Tatakamotongá ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ke u 'alu he palaú mama'o mei he feitu'u ko ení he 'oku lahi e tō me'á he feitu'u ko 'eni ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā te u tokoni atu pē ki he Feitu'una kae nga'unu 'etau ngāue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ko hono faka'osí, Hou'eiki kapau 'oku mou fiema'u ke tau kafataha 'e lava. Te u 'ai ma'a atu pē au 'Eiki Palēmia kia moutolu Hou'eiki ko e ki'i silini ko ē na'e 'omai ko ē ko e *hospitality* fu'u si'isi'i vale ia. Ko e seniti ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4 tonu 'aupito. Tau ngāue'aki ke tānaki ia. Ko u fokotu'u atu 'oatu mu'a mo 'eku 50000 'aku. Tuku 'aupito, kapau 'oku tau kafataha ...

Sea Komiti Kakato: Ko eni te tau hū pē ki lotu ki he vouti ka ke toki me'a mai ai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tau tuku kotoa ki lotu ka tau ngāue kotoa ki he me'a e *drugs*.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e toki tātaha e taimi 'oku te 'alu 'o feinga'i ke ma'u ha 50000 ke tokoni ki he kakaí kuo hoko mai e me'a ko ení tukulolo, 'oatu ia...

Sea Komiti Kakato: Fakafeta'i 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: ... tokoni ki he 'etau ngāue.

Mo'ale Finau: Sea ki'i ...

'Eiki Minisitā Ako: Ki'i tokoni pē.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Tokoni atu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ako: Sea ko e ki'i, ko u tui mahalo ko e ki'i *point of order* pē. Na'e 'i ai e fokotu'u Sea mei he Fakafofonga Nōpele 'a Ha'apaí pea na'e poupou'i ke tau 'alu fakavouti. Pea 'oku 'osi pē ko iá ia pea tuku e fo'i fokotu'u ia mo e poupou ka tau toe foki mai tautolu he fo'i me'a. Ko u kole atú ke tau fai ha ngāue. 'Oku hā leva e fokotu'u mo e poupou na'e 'omai he Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apaí. Pea kapau 'oku pehē ke tau pālotí he ko e talanoa ia ko ē ki he *drugs* 'e fai ia he Vouti Polisi. 'E toutou fai pē he me'a ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'Eiki Minisitā. Ko e me'a ia ko ē 'oku ou fakamaama atu aí ka tau 'unu leva ki he voutí pea toki fai leva e fokotu'u 'o hangē ko e me'a'ofa ko ena e Minisitā Ngoué aí 'i hano fakalahi mo hono fakasi'isi'i ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha vouti pē ko ha 'aitemi fo'ou ke tātaki. Ko e tu'utu'uni ia 'etau Tohi Tu'utu'uní.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole mu'a ha ki'i faingamālie Sea. Talu 'eku lama ha'aku ki'i faingamālie Sea 'anenai.

Sea Komiti Kakato: Ka u faka'osi atu.

Siaosi Pohiva: Ke poupou atu pē ki he ...

Sea Komiti Kakato: Ka u faka'osi atu e me'a na'e fai ai e feme'a'akí. Ko e tokotaha pē he Fale ni 'oku 'ilo ki he *drugs* pea ko e tokotaha ia 'oku 'i ai e mafai ko e hūmai 'a e fo'i'akau kotoa pē ki Tongá ni ko e Minisitā Mo'ui. Ko e tokotaha pē ia 'oku 'ilo ki he *drugs* he ko e faito'o kotoa pē ko e *drugs*. 'Oku 'i ai ha me'a fekau'aki 'o toe kehe mei ai mea'i lelei pē ia he 'Eiki Minisitā a'u ki ha me'a 'oku 'ave 'o faka'auha 'i muli ko e fakamuimitaha ē ke fakamo'oni pea toki fai hono fakakakato he Potungāue Polisi hangē ko e Kasitomú. Ko e tokotaha pē te tau ma'u mei ai 'a e me'a ko eni 'oku mou feme'a'akí ko e Minisitā Mo'uí pē 'o a'u ki he 'ū mālohi e fo'i'akau ki ha *clinic* mo hano fale'i, Minisitā Mo'uí pē. *Full stop* ai e feme'a'akí kae hoko atu ki he'etau ngāue. Mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eikí. Sea na'e fokotu'u mai he Fakafofonga Nōpele mei Ha'apaí pea na'a ku 'amanaki ko ha fo'i matapā eni ke tau hū 'o ngāue ai mo e Pule'angá Sea. Ko e 'uhinga 'eku hoha'á Sea lolotonga 'etau longoa'a e fonuá ni he fe'amokakí mo e *deficit* 'oku toe talamai he Minisitā Pa'angá ia ke toe tātaki mai mo e 5 miliona *deficit*. Sea ko e ola eni e *deficit* 'oku tōlalo ai 'etau pa'anga mohe 'etau pa'anga fakafetongi pa'angá. Mahu'inga 'etau pa'angá. Ko e ola ia e *deficit*. 'Oku toe tātaki ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i fakatonutonu. Ka u ki'i fakatonutonu e Fakafofongá 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Pea 'oku 'osi ko iá 'e Fakafofonga 'oku tonu e fakatonutonu 'i he fakamaama ko eni 'oku 'ikai ke u tui 'oku toe 'i ai ha toe fu'u maama fēfē ho'o me'a fekau'aki mo e *drugs*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'a ku fakamoleki Sea e miniti 'e 10 'i he'eku *presentation* 'aki e ngaahi *slide* 'e 4 pē 5. Me'a ki ai he nau 'osi tufa atu e *slide* ko iá. Na'a ku fakamatala ai 'a e 'uhinga ko ē 'o e holo ko ē 'o e mahu'inga e pa'anga Tonga hono fakafehoanaki ki he ngaahi pa'anga kehé. Ko 'eku kole fakamolemole atu Sea 'oku 'ikai ke u loto ke u toe hanga 'o *repeat*

e fakamatala ko u fai he ko e fakamatala ko ia na'a ku 'oatú ko e 'uhingá ia pea na'a ku lave ai ki he ngaahi ola lelei e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e holo ko eni pea 'oku 'i ai pea mo hono ngaahi ola tamaki ke fakatonu, ki he ongo tafa'aki fakatou'osi. Pea mo e ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko he Pule'angá kae lava ke tokoni ki hono 'ohake e mahu'inga 'o e pa'anga ...

<002>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'a Tonga, pea 'oku ou tui kuo 'osi mahino 'e 'Eiki Sea e fu'u fakamatala, koe'uhi kapau na'e 'i ai ha kau leka kalasi 6 heni na'e 'osi mahino ia kianautolu ia, pea 'oku ou kole atu tau hiki mu'a ki he Vouti fika 1.

Siaosi Pohiva: Sea kole atu ke u faka'osi mu'a 'eku ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Sea, ko e Pule'anga eni na'e makatu'unga ai 'a e Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ko e me'a ia 'oku...Fakafofonga...

Siaosi Pohiva: Fai 'a e lau 'a *Einstein* ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga, talisi'i 'a e fakatonutoni he 'oku ou lolotonga me'a kau tataki e Fale. Fakafofonga ka 'oku 'ikai ke kau ho'o me'a ia ko ena he 'uhinga ke hōhoa tatau mo 'etau 'asenita, 'oku 'ikai ke tonu ia.

Ko e me'a ko eni te tau hoko ki ai, 'ai pē ha'o ki'i me'a faka'osi ka tau hoko leva ki he ngaahi vouti kae fai hano alea'i he 'oku tau fefokifoki'aki, pea 'oku loto e, 'a e ngaahi tepile ni ke tānaki, 'e toe tānaki ha me'a ke lelei he lao ko eni ke fai'aki e fakalele hotau Pule'anga mo kumi 'e he Pule'anga ha pa'anga ki ai.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, Sea, 'uhinga 'eku fakamalangá he 'oku 'ikai ke u pou pou ke toe tānaki mai 'a e 5 miliona *deficit* ko eni. Na'a tau 'osi 'ilo kātoa mei he patiseti 'o e ta'u kuo 'osi neongo 'a e fe'amokaki ka na'e 'i ai e ngaahi fakamole ai na'e 'ikai totonu ia ke fakahoko.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ko 'eku fehu'í, 'oku 'ikai ke ke pou pou koe ke tokoni'i ke tau'i 'a e faito'o konatapu 'i he tānaki 'a e seniti.

Siaosi Pohiva: 'Oku ou tokoni'i pou pou Sea ka 'oku 'i ai e feitu'u ke hū mai mei ai 'i he patiseti lolotonga, ko 'etau toe fakalahi ko eni ko e toe, ko e fakamamahi ange ia ki he kakai 'o e fonua. 'Oku 'i ai e feitu'u 'i he patiseti lolotonga 'e lava pē 'omai mei ai ke tokoni'i'aki e me'a ko ia.

Mateni Tapueluelu: Kau ki'i tokoni pē mu'a pē 'e laumālie lelei 'a e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Ko ‘eku ki’i tokoni ‘oku pehē ni Sea, ko e fo’i fakakaukau ko ē ‘oku mahino eni ia ‘oku tali ke ‘i ai e ue’i ‘a e patiseti, ko e founa ko ē ‘oku fakahoko mai, ke fakalahi ‘a e fe’amokaki kae lava ke...

Sea ko e, ‘oku ou nofo au ‘o fakakaukau ko e ‘uhinga ko e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngoue mo e Toutai, ‘oku ou sai’ia ‘i he laumālie ‘o ‘ene me’a, kapau te tau ‘alu fakavouti Hou’eiki ko ene paasi pē ko ē fo’i vouti ko ene ‘osi ia, ka kapau te tau fokotu’u e ngaahi vouti ke fai ha fakakaukau ko ē ke fakalahi, ‘e lava leva ke ava e matapā ‘o pehē ni. To’oto’o mai ha ngaahi fakamole ‘oku tau pehē ‘e lava ‘o toloi, tau pehē ‘oku kau ai ‘a e fefolau’aki mo e ngaahi fakakaukau ne fokotu’u mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Ngoue, pea a’u ia ki hono ngata’anga. Ko ene ngata pē ia pea toe lava ke toki fakalahi ‘aki e fakakaukau ‘oku fokotu’u mai ‘e he ‘Eiki Nōpele. Ka ko ‘etau ‘alu fakavouti pē ko ene paasi pē vouti ko ene ‘osi ia, kapau ‘e a’u ki he tu’unga ‘oku tau pehē, ‘io, ‘oku fiema’u mo’oni ke tokoni’i ‘a e Potungāue Mo’ui mo e Polisi, tau pehē ke fakakaukau’i ai ‘o to’o mai ha 2 miliona mei he *travel and communication*, ka ‘oku ‘osi paasi foki e ngaahi vouti ia ko ia.

Ko e ‘uhinga ia e fakakaukau na’a lava ke fakakaukau’i fakalukufua ‘a e ngaahi vouti ‘oku tau pehē pē ko ē ke tokoni’i, pea sai e toenga ia, kae tuku leva ki he Komiti Pa’anga nau hanga ‘enautolu ‘o fai e fakakaukau ko ia, ke fetukuaki takai holo fakalukufua. Ko e anga pē fokotu’u Sea. Mālō Sea.

Lord Fakafanua: Sea ko e tokoni pē ki he me’a ‘a Tongatapu 4.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai e...

Faingofua pē hono alea’i e patiseti ki ha tanaki pe fakasi’isi’i he kuopau ke ‘ave ki he Komiti Pa’anga.

Lord Fakafanua: Sea ko e pāloti, ko ‘etau, kapau te tau fou he founa ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘e faingamālie pē me’a ia ‘oku fiema’u ki ai ‘e Tongatapu 4, koe’uhi ko e tukuhake pē tukuhifo ha vouti pau ke paloti, pea ‘o kapau te tau tali ke tukuhake ‘aki ha vouti ke hiki’aki ha fo’i fika ‘e toki tukuhifo ia ki he Komiti Pa’anga hili ‘etau ngāue ki he kakato e patiseti. ‘E ‘ikai ke tukuhifo taki taha pē. ‘A ia ko e taimi ko ē ‘e tukuhifo ai ki he Komiti Pa’anga, ‘e toki tānaki ki ai ‘a e lahi ‘a e hiki na’e tali mei he vouti kuo pāloti ki ai ‘a e Komiti Kakato.

Sea ko e toki taimi ia ‘e fai ai e feme’a’aki ki he feitu’u ‘e ma’u mei ai ‘a e pa’anga ki he hiki ko ia pē ko e taanaki ‘a e fe’amokaki, pē ko hono to’o mei loto pē he patiseti, pē ko ha ‘omai ha tukuhau fo’ou ke tānaki e pa’anga mei ai ke lave’aki ‘a e hiki ko eni ‘oku pāloti ki ai ‘a e Komiti Kakato.

Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ia he *process* ‘oku ou tui au ‘e lava pē me’a ‘oku fiema’u ‘e he Hou’eiki ka tau kamata ā he Vouti 1. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, fakamaama lelei ‘aupito kiate au.

Mateni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Maama lelei ‘aupito kia au e feme’a’aki pē te tau alea’i ha vouti ‘e fakalahi mo fakasi’isi’i, pē ko ‘etau hokohoko pē ‘i he fokotu’utu’u ‘a e ‘esitimeti, ka ‘oku mo’oni ‘aupito e Sea ‘o e Fale Alea.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole ko e ki’i fehu’i pē. ‘A ia ko ‘etau talanoa ko ē he vouti ‘oku ‘osi tali e 5 miliona ia? ke hiki ‘aki?.

Sea Komiti Kakato: Ko ‘etau ngāue eni ki ai ke tali, pea ka tali hano fakalahi mo fakasi’isi’i ‘e tukuhifo ki he Komiti Pa’anga pea fakahū mai ko e hā ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fale. Mou me’a lelei ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Sea Komiti Kakato: ...ki he taimi ‘oku tafe ai ‘a e feme’a’aki, kae ‘oua ‘e pule’i kita he’ete ‘uhinga fakaekita ‘ikai ke te fie fanongo kita, me’a mai tangata’eiki me’a mai Tongatapu 8 na’a ke tuputāmaki he ‘oku ke laumālie lelei pē.

Semisi Fakahau: Tapu mo e Sea fakatapu atu ki he Feitu’una, fakatapu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, fakatapu ki he kau Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o e fonua, fakatapu foki ki he tangata’eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, fakatapu ki he kau Fakafofonga ko ia ‘o e kakai. Fakamolemole pē ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō atu ‘omai e ki’i faingamālie ko eni ki he Tongatapu 8 ke ‘oatu ‘a e fanga ki’i me’a ko eni ‘oku mahu’inga ‘aupito koe’uhí he ‘oku ou tui ko ‘ene kakato atu pē ‘a e fanga ki’i me’a ko eni, pea ‘e kau ia ‘i he’etau sio ko ē pē ‘oku kau ‘i he ‘ū vouti ko eni ‘oku tau ‘amanaki ke tau sio ki ai tahataha, he ko e ngaahi me’a pē ko eni ngaahi me’a pē na’e ‘ohake pē ‘i he ngaahi potungāue he Hou’eiki Minisitā ‘i he ngaahi potungāue takitaha.

Kaikehe ko e me’a ‘oku mahu’inga ki he motu’a ni, ko e fokotu’u ko ia ‘i he polokalama ko ia ‘a e Patiseti ko ia ‘a e ta’u ni ‘a e mahu’inga ko ia ‘a e fiema’u ke ngāue mo e kakai. Pea ‘oku ou ‘ohake heni Sea ‘a e me’a ko eni ‘oku mahu’inga ‘aupito he koe’uhí ko kitautolu kotokotoa ‘oku ‘i he malumalu ‘o e fale ni ko e kau Fakafofonga ‘o e kakai, pea mo e Hou’eiki Nōpele pea koe taimi ko ia ‘oku tau ‘a’ahi atu ai ki hotau vāhenga ko e taimi ia ‘oku tau ngāue fakataha ai mo hotau kakai. Pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ‘a e ‘a’ahi faka-Fale Alea ‘e ‘Eiki Sea, ka ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema heni, ko e anga ko ē mahino ki he kāinga, ko e ōange ko ē ‘o ‘a’ahi faka-Fale Alea ko e faingamālie kia kinautolu ke ‘omai ‘enau ngaahi fiema’u vivili, ka ‘oku ‘omai ko eni pea ko e me’a ko ē ‘oku hoko ‘oku ou fakatokanga’i mo ‘enau ‘ohake ko e Fale Alea eni hono tolu’aki eni ‘oku ou ‘ohake ai. Ko e taimi ‘oku ‘omai ai ko ē lipooti ko ia mei he ‘a’ahi faka-Fale Alea. Ko e ‘osi pē hono lau atu ko ē he Fale Alea pea ko ‘ene ‘osi ia, ka ko e ...

Sea Komiti Kakato: Kuo fakahū mai ho lipooti ‘a’ahi ko eni faka-Fale Alea?

Semisi Fakahau: ‘Oku te’eki ai ke ‘omai ‘a e lipooti ko eni.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku tu’u mai ai ho’o ngaahi maama ko ena ‘oku ke me’a ai, ko ia me’a mai.

Semisi Fakahau: Pea na’e ‘i ai pē ‘amanaki ‘e fakakau ‘a e ngaahi fiema’u ko ia, pea ko e me’a ko ē na’e hoko na’a ku hanga leva ‘o ‘omai e tohi kole ‘o tukuatu e ngaahi fiema’u ko ia

‘a e kāinga ‘i hoku vāhenga ki he ‘Eiki Palēmia mo e kau Minisitā, Minisitā ‘e toko 5 makehe pea toe kau ai pē pea mo e ‘Eiki Sea ko ē ‘o e Fale Alea, kaikehe na’a ku ‘oatu eni ‘i Fepueli, ‘aho 19 ‘o Fepueli mo e ‘amanaki ko ē ‘e lava ke ngāue’aki ke fakakau ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘i he *Budget*. Kae me’apango na’e ‘ikai ke u ma’u ha tali ‘e taha ha ki’i tali ‘e taha mei ha Minisitā ‘e taha ki he tohi ko eni na’e ‘oatu, pea mahino pē mei ai kapau ‘oku ‘ikai ke mahu’inga ‘a e motu’a ni ki he Hou’eiki Minisitā, mahino pē ia ‘oku ‘ikai ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i fakatonutonu ‘a e Fakafofonga.

Semisi Fakahau: Ke mahu’inga ‘a e fiema’u ‘a e kakai.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ki’i fakatonutonu ‘a e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ko e fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko u manatu’i pē na u tali ki he Fakafofonga pea na’e si’i fiefia ai, ko e ki’i fakatonutonu pē ia na’a pehē na’e ‘ikai ke fai ha tokanga atu.

Sea Komiti Kakato: Ko e ta’u pē foki Minisitā ka ‘oku mou kau kātoa neongo ho’o ngāue lelei ‘akoe, si’i holo pē Fakafofonga.

Semisi Fakahau: Ko e me’a ko ē ‘oku fetu’utaki ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko e me’a kehe pē ia, ko e me’a ko ē na’e ‘ave he tohi ko e me’a kehe pē ia, kaikehe ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea kole atu ke u ki’i tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Hiki e pa’anga tokoni vahenga mei he 2 kilu 5 mano ki he 3 kilu

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e me’a kotoa pē na’e kole he Fakafofonga ‘osi fa’o kātoa he ‘Esitimetri Sea, fa’o kātoa ‘e au. Pea ko hono faka’osi leva kuo toe hiki hake ‘a e silini ko ē ‘oku ‘oange ko ē ki he kau Fakafofonga mei he 250,000 ki he 300,000 ka ‘oku toe ha me’a mei ai fakakakato he Fakafofonga silini ko ia kapau ‘e tali e ‘Esitimetri ko eni mālō.

Semisi Fakahau: Sea ko e ngaahi fiema’u vivili ‘oku ‘i ‘olunga ia ‘i he lahi ko ē ‘o e pa’anga ko ē ‘oku ‘inasi ko ē ‘oku ‘omai ki he vāhenga...

<007>

Taimi: 1500-1505

Semisi Fakahau : ...’uhingá he koe’uhí ‘oku fakangatangata pē he vahevahe ‘i he kolo taautaha, pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku nau ui ai ko ē ko ‘enau fiema’u vivili koe’uhí ‘oku ‘i ‘olunga pea ko e ‘uhinga ia hono ‘oatú, na’a lava ke kau ko ē he patiseti. Kaikehe ‘ikai ke u a’u ki he me’a ko eni.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga ko e taimí..

Semisi Fakahau : ‘To kau...

Sea Komiti Kakato : Ko u kole fakamolemole atu kuo tā 'etau taimí pea 'oku ou kole ki he kau Minisitā ke fai ha'amou tohi talí ki he me'a na'e fokotu'u atu 'e he Fakafofongá kae fiemālie.

Hou'eiki, tau mālōlō ai.

<008>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakatō. (*Lord Tu'i'āfitu*)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko u tui ke tau hoko atu ā ki he'etau ngāué.

Semisi Fakahau: Fakamālō atu 'Eiki Sea. Sai ko e, kapau te u kamata'aki pē 'a e tafa'aki ko eni ki he mo'uí. 'A ia faka'ofa'ofa 'aupito 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue Mo'uí me'a kotokotoa tautautefito ki he teuteu ko eni ki he malu'i hotau fonuá ki ha taimi na'a hoko a'u mai ai 'a e KOVITI-19 ki Tongá ni.

Kae kehe 'oku 'i ai e me'a pē 'e taha 'oku ki'i hoha'a ki ai 'a e kaingá, Vāhenga Tongatapu 8. Ko e *health center* ko ē 'i Vainī. Na'e 'i ai 'a e maumau ki ai he afā ko ē *Gita* pea toe hoko mai 'a Hāloti toe lahi ange maumaú. A'u mai ki he taimi ni 'oku te'eki ai pē ke fai ha ngāue ki ai pea 'oku 'i ai 'a e fiema'u lahi 'aupito. 'Oku 'ikai ko e ngata pē he kau ngāué ka 'oku 'i ai foki mo e kaingá he 'oku nau, nau fakatokanga'i pē 'a e me'a ko ē 'oku hokó. Pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ai fakamolemole pē 'a e 'Eiki Minisitā Mo'uí ke fakahoko atu mu'a ki he kau ngāué, na'e 'osi 'ave pē tohi 'a e motu'á ni ki he *CEO* pea na'e ki'i faingata'a'ia foki 'a e *CEO* 'o 'ikai ke ngāue ha taimi. Kae kehe 'oku, 'oku ki'i lahilahi 'a e ngāue ko ē ke fakahoko ko eni ki he 'ofisi ko ení. Pea ...

'Eiki Minisitā Mo'uí: Sea kātaki pē 'e lava ke u ki'i tokoni atu ki he Fakafofongá.

Semisi Fakahau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Mo'uí: Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki 'i he Fale 'Eikí. Fakamālō ki he Fakafofongá 'i he tālanga fekau'aki pea mo e Senitā ko ia 'o e Mo'uí 'i Vainī. Ko e 'ilo 'a e finemotu'á ni na'e fakahoko pē ngaahi fakalelei ki he senitā ko ení 'o Vainī. Ka 'oku kau 'a e senitā ko ení 'i he ngaahi palani ngāue ke toe fakahoko ki ai hano toe fakalelei 'i he hokohoko atu ko eni ki he kaha'ú. 'A ia ko e senitā foki ko ení 'oku ne tokangaekina 'a e kakai tokolahi 'i he vāhengá kae 'uma'ā foki 'a kinautolu 'oku nau toe omai mei he tafa'aki mei Hahaké 'o tokangaekina 'i he senitā ko ení. Ka ko e senitā ko ení 'oku 'i he palani ngāue pē 'a e Potungāue Mo'uí ki he hokohoko atu 'a e ngāue ki hono fakalelei'í. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Semisi Fakahau: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā. Mālō 'aupito. Ko e hoko mai ko ia ki he akó. 'Oku 'i ai foki e fiefia lahi 'a e vāhengá 'i he fakahoko fatongia ko ia 'a e Potungāue Akó kae tautautefito ki he 'Eiki Minisitā 'i hono ngaahi fokotu'utu'u fo'ou 'oku fakahoko.

‘Oku lelei ‘aupito kau ai foki ‘a e fanga ki’i ako tokamu’á hono fakakau ko ē ki he ‘api lautohi ko ia ‘a e Pule’angá ‘i he ngaahi koló. Pea ‘oku fakafiefia ‘aupito ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ...

Semisi Fakahau: Ka ‘i he taimi tatau pē ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘E lava pē ke u ki’i tokoni atu mu’a Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu’una Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. Sea ko e, ko ‘eku fanongo ko ē ki he me’a ko eni ‘oku me’a ‘aki he Fakafofonga Fika 8 hangehangē kiate au ko e lipooti fakata’u ē ko e lipooti eni ia he ‘A’ahi Faka-Fale Alea Sea. ‘Oku ‘i ai e lipooti ia ‘a Niua, lolotonga maau lelei mo ia heni ka ko u pehē pē Sea kapau ‘e tuku’i atu ia ke toki ‘omai mu’a he taimi ‘e fakahokohoko ai e ngaahi fiema’u ko iá ka tau sio mu’a ki he ...

<002>

Taimi: 1530-1535

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... fakavouti ko ē na’e ‘osi paasi ka tau nga’unu ā kimu’a he ‘oku ‘alu e taimi koe’uhí he kapau he ‘ikai te tau nofo ai pē tautolu pea he ‘ikai lava ha me’a ia Sea. Ko ia Sea kou fokotu’u atu ke tuku’i mu’a ‘a e lipooti ko eni ‘oku ‘omai hangē kiate au ko e ngaahi lipooti fakafeitu’u ‘eni ia koe’uhí kapau ‘e ‘omai ‘e toe to’o mai e Lipooti ‘a Niua ke lau heni. Pea ko ia Sea ‘oku ou kole atu ke fokotu’u atu ke tau ‘alu mu’a ki he fakavouti ka tau hoko atu ke nga’unu ‘etau ngāue. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ke tali pē fokotu’u ‘a e ‘Eiki Minisitā?

Semisi Fakahau: Ko e ‘io ko ‘eku ‘uhinga e foki e me’a ko eni ko e ngaahi me’a ...

Sea Komiti Kakato: Fēfē koniseti ‘a *Tonga High School* na’e fou atu ho vāhenga?

Semisi Fakahau: Na’e ‘osi fakahoko mai ‘a e, na’e me’a foki ‘a e Hou’eiki Minisitā nau ngaahi potungāue pea ko e to’o hake mei ai ‘a e fanga ki’i me’a ko eni he ‘oku ‘uhī ‘oku fu’u mahu’inga he ‘oku ‘osi hanga ‘e he, ‘e he vāhenga ‘o fili e fanga ki’i me’a ‘oku ‘ikai ke faka, fanga ki’i me’a iiki pē ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai pē koe, toe ho’o toe miniti ‘e 3.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea. Ko e ‘uhinga ‘a’aku Sea kapau ‘e fakavouti ‘e lava ‘o hū mai ai pē ai ‘i he taimi ko ia Sea mālō.

Semisi Fakahau: ‘Io ko ‘eku kole ia Sea koe’uhí ko 'ene a’u atu ko ē ki he taimi ke tau ‘ai e vouti pea hangē ko eni na’e ‘osi me’a mai pē ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga kuo ‘osi fakahū kae, he te u faka’amu ke nau hanga ‘o tuhu’i mai ko fē vouti ‘oku hū ai e fanga ki’i me’a ko eni ‘oku ou tuku atu.

Sea Komiti Kakato: Ko ia fakama'opo'opo mai ko e ...

Lord Tu'iha'angana: Sea keu ki'i tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato: Fakama'opo'opo mai koe Fakafofonga ka tau ...

Lord Tu'iha'angana: Fakama'opo'opo ia. Kole pē ke, ko e kinikini pē tukuange ke fakama'opo'opo mai pea ke tokanga Minisitā 'o toka'i e Kolisi Mu'a.

Semisi Fakahau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a ia 'oku mahu'inga.

Semisi Fakahau: Mālō 'aupito. Ko e 'io ko e akó lava lelei 'aupito e ngaahi ngāue lahi ko ia 'oku me'á ka 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i me'a ko e meimei ko e fanga ki'i me'a iiki ko e *basics* 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ke fai ha sio ki he *basics* ko e nounou faka kau faiako 'oku kau ia he palopalema ko ē 'oku hoko ko eni 'i he ngaahi koló 'i he fanga ki'i 'apiako 'oku 'i ai e me'a 'e taha ko e 'oku fakangatangata pē 'a e hū ko ē ki he 'Api Lautohi he ta'u nima 'o kapau 'oku te'eki ai ke hoko ho ta'u nima pea kapau 'oku hoko ia ki mui he 'osi e 'aho 30 ko ē 'o 'Epeleli pea 'oku 'ikai te ke kau koe ia he hū ko ē he, he 'ikai te ke hū koe ki he 'apiako fanga ki'i me'a iiki pehē 'oku fiema'u. Ko e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Fakama'ala'ala ki he pa'anga talifaki he Patiseti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kapau 'e laumālie lelei pē 'a e Fakafofonga. Mālō 'Eiki Sea. Kapau ko e natula ē fanga ki'i me'a 'oku tokanga ki ai e, 'a e Fakafofonga ko u kole atu me'a mai pē koe ki he 'Eiki Minisitā Ako kapau 'oku 'i ai ha me'a felāve'i mo Fale Pa'anga me'a mai pē koe ta solova pē 'e taua ai kae tukuange 'a e alea ia ke tau ō ki he 'etau 'esitimeti Sea. Pea ko u tui au 'oku ne tali lelei pē 'e ia ko e me'a pē eni ia 'oku fu'u lahi e talahu'i e Fakafofonga Niua ko e *Dux* foki eni e, 'o e Kolisi Mu'a eni pea 'oku mo'oni 'aupito e fakatokanga mei he 'Eiki Nōpele. Ko e me'a ko ē ko u ki'i hoko atu au ki ai 'Eiki Sea fakamolemole pē kou tui pē na'e 'ikai ke fu'u mahino lelei 'anenai. Ko 'esitimeti Hou'eiki 'osi ko ē hono vahevahe ko ē ki he ngaahi potungāue 'oku 'i ai leva ai e pa'anga ai 'oku vahe'i pē ia pea 'oku tu'utu'uni pē ia he laó ko e pa'anga talifaki. 'A ia ko e talifaki ko ia ki ha ngaahi polokalama ngāue na'e 'ikai ke lava 'o fakapa'anga pē tōnounou 'a ia 'oku ui ko e *contingency funds*. Ko 'etau patiseti fokotu'utu'u ko eni 'Eiki Sea 'oku fa'o ai e pa'anga e nima miliona te'eki ai ke vahe'i ia ki ha me'a. 'A ia ko e lolotonga e lele ko ē 'a e ta'u 'oku 'i ai ha fiema'u vivili ha potungāue ke fakahoko ha polokalama 'oku ala leva 'a e Fale Pa'anga ki he silini ko eni 'o ngāue'aki 'i he fou atu he Kapineti. Ko e pa'anga ko eni 'Eiki Sea 'a ē ko ē kou fokotu'u atu ke hiki hake mei he 5 'o 10 miliona. Ko e 10 ko ia 'oku fakalahi 'aki leva e 5 ke fakalahi 'aki 'a e pa'anga ko eni 'a ia ko e kato, ko e kato talifaki ia. Ko e ngaahi potungāue ko eni 'oku nau felāve'i hangatonu mo e ngaahi hoha'a ko eni 'a e Hou'eiki, Potungāue Polisi ki he *drugs*, Potungāue Kasitomu ki he *Border Control* pea mo e hā fua. 'Oku nau toki 'omai leva 'enau fokotu'utu'u ngāue ko e silini fakalahi eni 'oku mau fiema'u ke fakahoko 'aki e ngāue ko eni pea mei Siulai ki Sune. Ko ia kou pehē Sea ko e fo'i fakalelei ko iá ko 'ene napangapangamālie ia ke fakamahino'i 'oku mahu'inga'ia e Pule'anga he hoha'a 'oku fai mei he tēpile ...

Taimi: 1535-1540

Eiki Minisitā Pa'anga: ... fili 'a e kakaí pea mo e Hou'eikí ki he ngaahi me'a mamafa ke fakamamafa'í. Ko hono vahevahé ko e 'uhinga ia ko ē 'oku tuku mai ai e falalá ki he Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā. Kuo pau ke vahevahe 'aki ia e founa mo e palani ngāue 'oku fokotu'utu'u mai, ke lava 'o toki vahevahe ai. Pea 'oku 'omi leva ia ke tauhi pē he Fale Pa'angá he 'oku mahu'inga 'aupito hono pule'i lelei pea mo tauhi lelei 'a e pa'anga e fonuá ke toki fakahū atu pē ki ha ngaahi fakamole angamaheni mo pau. Pea 'oku tu'utu'uni pē ia he laó Sea ka ala ki ai 'a e Pule'angá 'o ngāue'aki, 'oku nau toe lipooti mai pē nautolu ki he Fale ni.

Ko e pa'anga talifaki ko ení na'e fakalahi 'aki ia e polokalama ki he Potungāue Polisí. Kumi mai 'aki fakatokolahi e kau 'ofisá. Kumi 'aki mo 'enau ngaahi *scanner* mo e hā fua. Fakalahi e *lab* mo e hā fua 'ikai ke *cover* 'i he Patiseti ko ení pe na'e *provide* pē ha pa'anga ki ai ka na'e 'ikai fe'unga. Ko ia ko u fokotu'u atu Sea tau ki'i hala Palavi hake he'etau Patisetí ka tau fononga he 'oku vave pē taimí. Mālō 'Eiki Sea.

Fiema'u ke maau e ngāue 'a e fonua ki hono fakafepaki'i e faito'o konatapu

Semisi Fakahau: Fakamālō atu Sea. Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā. Ko e ngaahi me'a ko ení na'e 'osi fakakau pē he tohi ko ení na'e 'oatú pea 'ikai ke 'omai ha tali ia ki ai. Pea ko e 'uhinga ia 'oku ou hanga ko ení 'o tuku atú. Sai ko 'ene a'u ko ení ki he me'a fekau'aki pea mo e faito'o konatapú 'oku, ko e me'a ko ē 'oku fokotu'u mai mei he vāhengá 'oku 'i ai 'ene fekau'aki pea mo e ngaahi me'a kotokotoa pē ko ení 'oku 'osi fai e feme'a'aki ki ai he Fale ko ení pea 'oku tau loto taha kotokotoa pē ki ai. Ko e, 'i he tu'u ko ia ko ē he ko e tu'unga ko ení 'oku a'u ki ai e me'a ko ení ko e me'a ení ia 'a e fonuá. Ko e palopalema lahi ení 'oku fehangahangai mo e fonuá pea 'oku fiema'u ia ke maau 'a e founa ko ē 'oku ngāue'akí. Ko e ngaahi hoa ngāue kotokotoa pē kuo pau ke 'i ai e polokalama kuo 'osi tohi 'i he polokalama ko iá ke 'oatu, 'ilo he siasi pē ko e 'api lautohi pē ko e hā, kautaha pē ko e hā mo ha me'a honau fatongia ko ē 'e kau mai ki aí.

Poupou ke fakalelei'i e Lao ke tokangaekina e faito'o konatapu

Pea ko e sio ko ē ki ai 'a e vāhengá mei he tafa'aki ko ē 'o e *management* pē ko hono pule'i pē ko hono fakalele ko ē 'o e polokalama ko iá ko e hoa ngāue kotokotoa pē 'oku nau fepikitaki. Ko 'enau fepikitaki ko iá lele lelei ko ē ngāue pea mālohi kātoa. Pea ko e 'i ai pē ha ki'i fo'i hoa ngāue 'oku vaivai 'e hoko ia ko e *weak link* pea ko 'ene hoko pē ko ia 'o 'ikai ke ngāue 'a e ki'i fo'i taha ko iá 'e uesia kātoa, kātoa leva e lele 'a e ngāue ko iá. Ko ia 'oku 'i ai 'a e hoha'a mei he vāhengá koe'uhiá pea 'oku sai pē kuo 'osi a'u pē ki ai e feme'a'akí pea 'oku poupou e, 'a e motu'á ni ki he fokotu'u ko ia mei he 'Eiki Minisitā Laó koe'uhiá ke toe fakalelei'i e laó. Koe'uhí he 'e tokoni ia ki he Fakamaau'angá ke toe fakamālohia 'a e ngaahi tautea ko ia 'oku fakahoko.

Kaekhe 'oku 'i ai e fokotu'u mei he, ko e fokotu'u ko ē mei he vāhengá ko e tautea ko iá ko 'enau fokotu'u ia ke fakakau atu pē ki ai ke tautea 'a e tokotaha kotokotoa pē 'oku maumau, 'oku ne maumau'i e lao ko ení 'o fakatatau ki hono ta'u motu'á. Ko e hā pē hono ta'ú ko e ta'u ia ko ē 'e 'alu ki pilisone 'o nofo aí. Pea kapau 'e lava ia pea 'e tokoni leva ia ki hono solova e palopalema ko ení 'oku fehangahangai mo e fonuá. Sai ka tau hoko atu. Ko e ...

Sea Komiti Kakato: Toe pē ho miniti ‘e 2 Fakafofonga.

Semisi Fakahau: ‘Io ko e Potungāue ko eni ki he, ‘a eni ko ē he *Trade* mo e *Economic Development*. Fakafiefia ‘aupito hono ‘ohake ko ia fokotu’u ko ia ki he māketi ke fokotu’u e poate fakamāketi ‘oku fiefia, ko e me’a eni ‘oku fiema’u lahi ‘aupito he kau ngoué mei he vāhengá. Sai ko ‘ene a’u atu ko eni ki he Potungāue ko eni ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ‘oku ‘i ai ‘a e me’a heni ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘aupito. Na’a mau lava atu ki hono fale’i ko eni mautolu kimu’a pea toki fakahoko ko eni ‘a e, pea toki ava e Fale Aleá ‘i he Fale Pa’angá. Na’e ‘i ai ‘a e hoha’a ‘a e motu’á ni ‘oku fekau’aki eni mo e hala fakakavakava ko ia ‘e langa ko eni ki Fanga’utá. Koe’uhí he ko e hala fakakavakava ko eni ‘oku ‘ikai ko e ...

<002>

Taimi: 1540-1545

Semisi Fakahau: ... fika pē eni ia ko e ‘ai pē koe’uhí pē ko e *Trade*, ‘oku ‘uhinga lahi taha ko ē ‘oku fokotu’u ai e halafakakavakava koe’uhí na’a hoko mai ha *Tsunami*. Pea mou mea’i pē ‘e he Fale ‘Eiki ni, ‘oku hokohoko mai pē ‘a e tō mai ‘a e mofuike, pea na’e ‘i ai ‘a e mofuike ‘aneafi ‘oku hokohoko pē, pea ‘oku ‘ikai ke totonu ke tau to’o ma’ama’a e me’a ko eni, fu’u mahu’inga ‘aupito ke fai e ngāue ki ai, kaekehe ko e taimi ko ē na’e kei ‘i he Pule’anga na’e fakahoko mai ‘e he *ADB* ‘oku ‘i ai e fo’i pa’anga ko e pa’anga ‘e 50 miliona ke fai’aki e ngāue, pea toe lava mai mo e misiona mei he *ADB* ‘o fai ‘enau ngāue ki ai, pea nau toe hanga pē ‘o fakapapau’i mai ko e 50 miliona, ‘ohovale ‘a e motu’a ni fakahoko ko ē hono fale’i ko ē mautolu, talamai ‘oku ‘i ai e nounou fakapa’anga, pea fakahoko mai ko e pa’anga pē ‘e 25 miliona ‘oku kei toe, pea ‘oku fai e kole ki ‘Asitelelia ke nau tokoni mai, ka ‘oku ou, ‘oku ou fiema’u ‘e au ke fai mai ha fakama’ala’ala ki he pa’anga ko eni, he ‘oku toe fakatokaga’i hifo ‘i he patiseti ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai ha 50 miliona ia pē ko e 40 miliona pē ko e, ki he halafakakavakava. Ka ‘oku sai he ‘oku ‘i heni ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ia ‘o e me’a ‘a e *trade* ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fakama’ala’ala ki he tu’unga ‘oku ‘i ai hala fakakavakava ‘i Fanga’uta

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Lava pē Sea ke u tānaki atu hangē ko e tokanga, tapu atu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, pea tapu mo e tepile ‘a e Hou’eiki, pea tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia.

‘Uluakí pē ko e tūkunga ‘oku ‘i ai e ngāue ko eni kuo ‘osi talaki atu ‘a e tu’uaki ke fai mai e faitohi ki he kongá 1, ‘a ia ‘oku kongá 2. Ko e tafa’aki fakapa’anga ‘oku mo’oni pē ia, ‘oku ‘i ai e ngaahi nounou ai ka ‘oku hangē pē ko e ngaahi ngāue ko eni ‘oku fokotu’u atu he patiseti, ‘oku ‘i ai hono pa’anga pau, pea ‘oku ‘i ai pea mo e tafa’aki ‘oku hoko atu ki ai ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga.

‘I he lolotonga ni ‘oku fakatalanoa pē ‘a e Pule’anga fakafou ‘i he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e Pangikē Fakalakalaka ko ia ‘a ‘Esia, ‘i hono fakakakato e fakapa’anga. Taimi tatau ko e tu’uaki ko ia ‘oku lolotonga lele atu ‘i he taimi ni ko ē ke faitohi mai ki ai e ngaahi kautaha, pea ‘e ‘osi ko ia pea ‘e *shortlist* mei ai ki ha toko 5, pea fakapapau’i. Pea ‘oku ‘i ai pē ‘amanaki ai ko e founga ko ē na’e fai’aki hono *design* e hala fakakavakava ko eni, ‘oku anga maheni ‘oku meimei ‘alu pē ki he mamafa taha.

Pea ‘oku ‘i ai pē ‘amanaki lelei ‘i he maau ‘a e founga Fakamamani Lahi ko ia ko hono tu’uaki ke ma’u ‘a e lelei taha, fakatekinikale pea mo e mahu’inga lelei taha. ‘E ‘i ai pē ‘amanaki tena fetaulaki leva pea mo e fakapa’anga. Ka ‘oku, kapau ‘e mea’i pē ‘e he Fakafofongá ‘oku ‘osi lele e ngāue ko eni pea mo e tu’uaki, ‘oku lolotonga *open* ia ki ha ngaahi kautaha ke nau tala ngāue mai ki ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole ...

Semisi Fakahau: Mālō ‘aupito ...

Sea Komiti Kakato: ...kuo ‘osi ho taimi.

Tokanga ki hono tanu ‘a e hala ngoue ‘i Tongatapu 8

Semisi Fakahau: Sea mālō. Ko e taha foki e me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni, ‘oku lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e fiema’u, vāhenga ko eni ko e talu eni e kole he ta’u ki he ta’u ki he ta’u ‘a e kole ko ia ke tanu ange honau ngaahi hala ko ē ki ‘uta ko e ngoue. Ko e vāhenga ko eni ‘oku lahi taha ai ko ē ‘a e ngaahi fāmili ‘oku nau ngoue, pea ko e lahi taha’anga ia ko ē ‘o e ola ko ē ‘o e ngoue ‘oku ma’u mei he vāhenga ko eni, pea ‘oku ‘i ai e hoha’a ‘a e vāhenga pea ‘oku nau māfana ‘aupito ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tōnounou fakame’atokoni ‘i he fonua ‘o ka hoko mai ‘a e Kōviti 19 ki hotau fonua.

Fehu’ia ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue tanu hala ki Kauvai

Kaekhe ka ‘oku kau ai ‘a e me’a ko eni, pea ko e taha foki ‘a e me’a mahu’inga heni na’e ‘i ai ‘a e kole ke tanu mu’a ‘a e hala ke a’u ki Kauvai, a’u mai ki he ‘aho ni, ‘oku tanu makamaka atu ‘o a’u ki he matapā ko ē ki he hū’anga ki Kauvai pea ngata ai. Na’e lele atu ‘a e motu’a ni ‘o ‘alu ki he tokotaha ‘enisinia ko ē ‘oku pule he ngāue, ‘o fakalea ki ai ‘i he *MOI*, fakahoko ange ki ai fakamolemole ko ‘eku ha’u ko eni ‘oku ‘ikai ko ‘eku ha’u ‘o talaatu ha me’a ke fai, ko ‘eku ha’u ‘aku ia ‘o fakamanatu atu. Ka ko e me’a ko eni ‘oku tau tupu hake pē ‘oku tau ‘osi ‘ilo’i pē me’a ko eni, ko ene ‘alu atu pē ko ē ‘oku fekau’aki pea mo e Fale ‘o ‘Ene ‘Afio, ‘oku ‘ikai toe fehu’ia ‘a e me’a ko ia he ‘ikai ke fiema’u ia ke toe ha’u ha taha ‘o toe tu’utu’uni atu ‘ai e mo ē. Ko e me’a pē ‘amoutolu ke fakahoko e ngāue.

Pea ko e me’a ko ē ‘oku hoko ..

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea fakamolemole kau ki’i tokoni.

SeaKomiti Kakato: ‘Io ko e tokoni e.

Fakama’ala’ala ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e tanu hala ki Kauvai

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’una Sea, fakatapu foki heni ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti pehē foki e fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpele, fakatapu heni ki he Hou’eiki ...

<005>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...Fakafofonga e Kakai. Sea ko e ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga pea mo e faka'apa'apa lahi 'aupito ki he Fakafofonga pea mo e me'a ko eni 'oku ne 'ohake fekau'aki pea mo e tanuhala kae tautautefito ki he hala ko eni ko ē 'oku me'a mai'aki.

'Eiki Sea 'oku 'osi maau 'a e palani ngāue ki heni, pea 'oku ou tui pē 'oku mou mea'i kotoa pē 'a e lahi 'a e 'uha 'i he 'aho ni 'oku 'ikai ke kei lava 'o hokohoko lelei 'a e tanu koe'uhí pē ko e 'alotāmaki, ka 'oku 'osi maau pē 'a e palani ngāue ki he fo'i hala ko eni ko ē 'i Kauvai, 'a eni pē ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga, pea 'oku 'osi maau pea mo e valitā ki he hala ko eni. Pea 'oku ou tui pē 'e Sea 'oku 'osi kamata ngāue 'a e Fakafofonga ki he uki 'e ne kāinga ke nau tātaki 'enau seniti ko eni ko ē ki he valitā, pea ko 'e ne maau pē ko ia pea kamata leva 'a e ngāue ki he tanu ko ē 'enau hala pea pehē ki he valitā. Ko e faka'amu foki Sea ke tanu e hala pea 'osi pē pea valitā, kae 'oua 'e tanu toutou tanu ta'e'iai ha valitā. Ko e anga pē ia e ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga, pea na'e 'osi me'a mai pē he ngaahi mahina kuohili 'o me'a mai fekau'aki pea mo e kole ko eni, pea na'e 'osi fai pē e ngāue ki ai, ka ko e kole fakamolemole atu pē he ngali pehē 'oku tuai koe'uhí pē ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fonua pea mo e 'alotāmaki 'uha lahi faufaua mo'oni 'oku hoko he ta'u ni mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a ka u ki'i fehu'i ai leva, kātaki pē ka u ki'i fehu'i ai leva ki he 'Eiki Minisitā he'ene me'a mai fekau'aki mo e kaveinga ko eni. 'UHINGA 'oku lahi e ni'ihī 'o kimautilu 'oku mau fakahoko fakataha mo e kaveinga tataua, pea 'oku fakahoko mai ke fai e feinga ko ē ke tātaki e pa'anga ki he valitā, pea ko e leleitaha pē ka 'ave pē ki he Pule'anga ke tauhi pē ai ke malu pea 'oku fai 'a e talanoa ki ai pea mo e vāhenga, ka 'oku fai e tokanga lahi Sea, 'e malu nai ai na'a 'ohovale 'oku 'alu atu 'a e ki'i me'a ko ē ki he valitā 'a e vāhenga 'o u'u he *deficit* ko eni 'oku 'asi hake ko eni, ko e 'uhinga pē ke fakapapau'i mai pē Sea he 'oku fai e ngāue ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e valita 'o e hala pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea ka u ki'i tali ai leva e fehu'i ko ē he 'oku mahu'inga pē ia he kakai 'o e fonua. Tapu pea mo e Sea mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Ko e founa ngāue foki ko eni na'e fokotu'u atu 'e he 'Eiki Palēmīa mo e Pule'anga, ko e fengāue'aki 'a e *community* mo e Pule'anga ke feinga'i hotau ngaahi hala. Pea ko e fengāue'aki ko eni 'oku kongā 'e 2.

Ko e kongā ko ē ki hono teke mo hono tanu, teuteu'i 'o e hala ko e fatongia ia 'o e Pule'anga. Ko e kongā ko ē 'a e tokoni mai 'a e ngaahi *community* 'oku hanga leva 'e he potungāue 'o fua ia lōloa e ngaahi hala, pea mo hono fālāhi, pea 'oku nau fika'i leva 'o fakafuofua ko e hā e lahi 'o e valitā, lita valitā mo e talamu valitā ki he kolo takitaha, pea 'oku fakahoko leva ia ki he kau pule fakavahe kau 'ofisakolo 'a e 'inasi ko ia, pea ko e fatongia leva 'a e kolo ko hono uki mo tātaki 'i he ngaahi founa kehekehe 'oku loto ki ai e kolo, 'osi fakaava e Fale Pa'anga 'a e 'akauni mavahe 'oku ui ko e *RMF* pē ko e pa'anga ki he monomono hala, *Road Maintenance Fund*, fakamafai'i pē eni he Lao ko ē 'i he *Transport* ki he fakaava e *account* ko eni, taimi ni ko e palanisi he 'akauni ko eni he taimi ni 'o fakatatau ki he'eku ma'u 'oku 'i he 3 kilu tupu. 'A ia ka 'i ai pē ha fa'ahinga *community* kuo nau 'osi tātaki ha'anau seniti pea mo fakahū 'i Falepa'anga ngāue'aki 'a e hingoa pē 'o e kolo, ko e 'uhinga ke 'ilo'i ko e silini ia mei he kolo ko ia, pea ko e ngaahi kakai ko ē hotau kāinga ko ē 'i tu'apule'anga kuo 'osi fanongonongo he *website* ko ē 'o e Falepa'anga fika 'o e *account* mo e *swift code* lava 'o nau fakahū hangatonu mai pē ki ai ngāue'aki ai pē hingoa 'o e kolo ko e 'uhinga ke faingofua hono tauhi e lekooti.

Ko hono fakama'opo'opo maau lelei 'a e ngaahi seniti kotoa pē 'oku fakahū ki ai, he ko ia ia 'e fakatau mei ai 'a e valitā, pea ko e fakahoko 'a e valitā 'oku toe fai pē mo ia he Pule'anga. 'Oku ou 'amanaki pē 'oku mahino lelei atu 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Kuo.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, ko e hoko atu pē he me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā. 'Eiki Minisitā ko e vāhenga e motu'a ni kuo tokamu'a e valitā ia fe'unga ia mo e toni 'e 20...

<007>

Taimi: 1550-1555

Veivosa Taka : ...pea ko e kolé ia 'oku 'ikai ke ma'u ha pa'anga ko e māfana pē 'a e kāingá 'o fakaheka mai ki Tongá ni pea 'oku 'i Foa. Pea ko e kolé ia ko eni kuo maau, ke 'i ai ā ha me'a 'a e Feitu'una na'a lava ai pē ke kamata 'a Vahe Foa ia he kuo maau 'a e valitā, ka ko e kalasi ko eni ko e *Zip seal*. 'Oku ou tui ko e kongá pē ia Minisitā 'eku fakahoha'a atú mālō.

Sea Komiti Kakato : Ko u tui 'oku maau pē ia 'Eiki Minisitā 'a e me'a 'a e Fakafofongá ka tau hoko mu'a ki he ngaahi fatongia mo e Vouti faka-Potungāue. Kole fakamolemole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 8, na'a ko u ta'ofi ho'o me'á 'o fakasi'isi'i. Ko u kole ke tau 'unu ā ke tau hoko ki he'etau ngāué. 'Oku ke laumālie lelei pē, pē te ke faka'osi 'aupito 'aupito 'aupito.

Semisi Fakahau : Sea kātaki pē ki'i toe si'i...

Sea Komiti Kakato : Ko e 'uhinga ko ho'o lipooti 'a'ahí te ke toki laumālie lelei ai.

Semisi Fakahau : Ki'i toe si'i pē pea ko e toki ki'i faingamālie eni ki Tongatapu 8 ke ki'i lea he Fale Aleá. Ka ko e kole atu pē ke ki'i faka'osi mu'a.

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a 'oku ke me'a 'akí 'oku ou ongo'i hoku lotó ke ki'i me'a 'a Tongatapu 8 he Fale Aleá. Me'a koe Fale Alea.

Semisi Fakahau: Mālō 'aupito Sea. Ko ia 'oku, ko e kolo ko ia ko Malapó nau 'osi tauhi 'enau pa'anga honau 'inasi mei he Fale Aleá he ta'u eni 'e 3, ke nau hanga 'e nautolu 'o fai 'a e valitā, kae lava ange 'a e Pule'angá 'o tanu makamaka pē ka nau fakahoko e valitā. Pea ko e kolo ko ē Kolomu'á 'oku lele mai mei ai 'a e motu'á ni 'oku 'osi 'i ai 'a e tokotaha 'oku ne hanga 'o me'a'ofa mai hono fu'u maka ke ngāue'aki 'e he koló ke tanu'aki honau fōsoá ko e me'a pē ia 'oku fiema'u 'e he koló 'a e 'ū me'angāue 'a e Pule'angá ke tokoni ange, he 'oku 'ikai ke totongi 'e he Pule'angá ia ha sēniti ki he tokotaha ko ení. Ko e me'angāué pē ke nau ta'aki e maká ka e fetuku 'o fakahoko eni.

Fu'u si'isi'i e Patiseti ki he langa faka'ekonomika

Ko e a'u mai ko ia ki he Ngoué pea mo e Toutai 'Eiki Sea, 'oku ou fakatokanga'i ko e Fale Alea kotokotoa pē he ta'u kotokotoa pē 'oku 'ohake ai 'o fakamamafa'i he taimi ko ē patisetí 'a e mahu'inga ko ia 'a e sekitoa 'ekonōmiká, faka'ekonōmiká. Pea 'oku talamai ngoue, toutai,

takimamata. Ka ko e me'a ko ē 'oku hokó ko 'etau sio hifo ko ia ki he ki'i patisetí 'oku 'i hē, tu'u hake ia 'i lalo, fiu fakasiosio hifo e patisetí ia pē 'oku 'ai ia ke fu'u si'isi'i ke fai'aki e langa faka'ekonōmiká. 'A ia ko e ki'i poini pē ia 'oku ou fie 'ohake ai. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito pea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko ia 'a e Ngoue mo e Toutaí, lele lelei e ngāué ka 'oku fie pou pou pē ai 'i he faka'amu ko ia, kapau 'oku tau fie langa faka'ekonōmika pea tau fakamolemole mu'a toe ki'i ueue'i holo 'etau patisetí ke 'alu hake 'a e patiseti 'a e ngaahi 'a e Ngoue, Toutaí pea mo e Takimamatá koe'uhi ā kae toe vave ange 'a e lele ko ia 'a e ngāué.

Ko e fekau'aki ko eni mo e Potungāue ko eni ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku hoko he fonuá 'Eiki Sea, pea 'oku ou tui 'oku mea'i pē ia 'e he tokotaha kotokotoa. 'Oku 'alu eni 'o a'u ki he meimei ko e sekitoa ngāue kehekehe pē, 'oku tokolahi taha pē 'a e kakai fefiné 'oku nau fakahoko e fatongia ko ia 'o e ngaahi me'a ko iá. Pea 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito e me'a ia ko ení, ke tau fakakau ki he'etau ngaahi fokotu'utu'u ko ia 'o e langa fakalalaka ke fonuá, koe'uhi 'oku tokolahi ange 'a kinautolu ko ia 'a e kakai fefiné ko e ngāue fakapule'angá 'oku tokolahi ange 'a e kakai fefiné ai. Kaekehe 'oku ai 'a e Potungāue, 'a e Potungāue ko ení 'oku 'i ai 'enau va'a koe'uhi ke nau tokanga'i 'a e ngāue ko eni 'a e kakai fefiné. Pea 'oku lele lahi 'a e 'ū polokalama ngāue kotokotoa pē hono tokoni'i 'o e kakai fefiné ke lele 'enau kau ngāué pea 'oku sai 'aupito. Ko e me'a ko ē 'oku kole mei he vāhengá na'a lava ke toe tokanga'i ange he 'oku lahi 'aupito 'aupito 'a e kau hoa ngāue 'oku nau fakahoko 'a e ngāue, pea 'oku 'alu atu he taimi 'e taha 'oku fakahoko pē 'a e ngāue tatau pē, ka 'oku fakamole, 'oku lahiange 'a e fakamolé koe'uhi kapau 'e toe ki'i maau ange. Koe'uhi 'a eni ko eni 'oku kau ai pē pea mo e Fale Aleá na'e fakalahi 'etau patiseti koe'uhi ke ...

<008>

Taimi: 1555-1600

Semisi Fakahau: ... tō e fakamamafa ki heni pea 'oku 'i ai e pou pou lahi kātoa ki ai pea ko e faka'amu ke 'ilo'i ke 'i ai hano tokanga'i ke lele fakataha kae 'oua 'e 'i ai 'a e ke a'u ki ha tu'unga 'oku toe fakahoko pē 'e he hoa ngāue 'a e me'a tatau pē ka 'oku lahi ange ai e fakamole mo e ngaahi me'a ko ia kai kehe ko e me'a ia ko ē 'oku fekau'aki pea mo eni.

Hoha'a 'a e ngaahi kolo ofi ki Tapuhia koe'uhi ko e tu'unga 'o 'enau ma'u'anga vai

Pea, pea ko e ki'i me'a makehe pē ko ia 'e ua faka'osi 'e Sea ko e lingi'anga veve ko Tapuhia 'oku 'i ai e fu'u hoha'a lahi 'aupito 'aupito mei he 'ū kolo ko eni 'oku tu'u ko eni 'o ofi mai ki Tapuhia koe'uhi ko 'enau hoha'a koe'uhi ko e ma'u'anga vai ko ia 'a e ngaahi koló mo e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ia 'a e lingi'anga veve. 'Oku lelei 'aupito e ngāue ko ia 'a kinautolu ka 'oku fakatokanga'i 'oku 'i ai 'a e 'oku te'eki ai, 'ikai ke lava 'o fakafaikehekehe'i ai 'i he ngaahi me'a ke *recycle* e hā mo e hā mo e hā 'oku kei 'ave kātoa pē ia ki he feitu'u 'e taha ka 'oku kei tuai. Pea ko e lahi ko eni e 'uha ko eni 'oku 'i ai e hoha'a na 'oku te'eki ai ke maau e holisi mo e me'a kae hū ai e vai ki tu'a 'o 'alu ki he ngaahi ma'u'anga vai 'o e ngaahi koló. Pea ko e taha ia e me'a.

Pea ko hono ua pē ko e 'Api Pōpula ko ia ko Tolitolí na'e 'omai na'e 'a'ahi 'a e motu'a ni ki Tolitoli 'i he 2019. Pea na'e 'osi 'omai e lipooti 'o tuku atu 'i he lipooti ko ia 'a e ngaahi fiema'u ko ia 'a e 'Api Popula. Pea ka, a'u mai ko eni ki he ngaahi 'aho mai ki he ngaahi māhina mai ki mui ni na'e 'asi ai e hoha'a ko ia 'a e Fakamaau'anga koe'uhi ko hono tautea ko ia 'a e kakai 'oku nau maumau laó. 'ikai ke 'i ai ha space 'i he ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a Sea pea, ai pē ha ki'i faingamālie?

Kole ke fakaloloto 'a Fanga'uta koe'uhi ko e ngaahi me'amo'ui ai

Semisi Fakahau: Kau ki'i faka'osi ai leva. Pea ko e faka'osi leva ko e *MEIDECC*, 'oku kole 'a e vāhenga fakamolemole pē 'Eiki Minisitā fiema'u 'a e Fanga'uta ko eni 'oku tau hanga atu pē eni ai mei Fale Alea ke tata ange mu'a ke ke fakaloloto ange kae mo'ui e me'amo'ui kotokotoa pē 'i he tahí koe'uhí he ko e ma'u'anga mo'ui ia 'a e kakai kotoa 'i he vāhenga. Pea hangē ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā na'e maumau hoko e 'aho Sapate 'e taha pā e fu'u, fo'i tangikē vai ko ia 'a e kolo ko ia ko Longoteme 'o pea 'ikai leva ke toe lava 'o ma'u 'o e ma'u'anga vai ko ia 'a e koló. Pea tokoni ange 'a e 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue he *NEMO* 'oange 'a e tangikē ko e 'oange fakataimi pē 'o fetongi 'aki. Pea toe kole mai e kāinga ke kole ki he Minisitā ke tuku mu'a ai pē mu'a e fo'i tangikē ai ke nau ngāue'aki 'ikai ke 'i ai ha'anau ki'i sēniti fe'unga ke fakatau ha'anau tangikē fo'ou. Pea tali lelei he 'Eiki Minisitā pea 'oku fiefia pea fakamālō lahi mai 'a e kāinga ki he 'Eiki Minisitā ko ia ko e ko e 'ofa ko ia 'o tokoni ange kia kinautolu 'i he'enau ma'u'anga vai. 'Eiki Sea mahalo ko e ngata'anga pē ia, mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga ko u tui kuo lava ai pē ho'o lipooti 'a'ahi heni. Pea mo e ua ko e tokanga'i 'a e Tonga ha tangata'eiki 'oku me'a ko e hā ha toe lao tau tuku e lao ka tau faka'apa'apa. Ko u tui pē 'oku ke laumālie lelei kae lava pē ngāue'aki 'a e tangikē vai 'a e Pule'anga pea fakafoki mai 'a e tangikē vai 'a e Pule'anga. Mālō e me'a lelei 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'una ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ho toe talahu'i ki he *Dux* ko e Matāpule Lahi ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ...

Sea Komiti Kakato: ... pea ko e Kolisi Mu'a.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kātaki ko 'eku ki'i tokoni pē au ia Sea 'uhī ko e me'a foki 'a e Fakafofonga 'oku 'ikai ke fai ha fengāue'aki lelei pea mo e va'a e kakai fefine ko e va'a eni 'oku ngāue lelei taha ko ē ki tu'a Sea. Ka ko u tui pē mahalo 'e 'i ai e faingamālie pē tema toki fakatalanoa ai ki he Kolisi Mu'a ko eni ke ko e hā e me'a 'oku fu'u fiema'u 'aupito. Pea 'ikai ke ngata ai Sea fakahoko mai 'e he Fakafofonga 12 ko e lava ai pe eni 'ene Lipooti Fale Alea ia 'a Tongatapu 8.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea, 'oua tene feinga ke sai ke kovi hoku vā mo e Fakafofonga na'e 'ikai ke 'i ai ha'aku na'a ku talaange ki ai fakafeta'i 'oku lipooti fakafeta'i kuo ne mai 'e ia e lipooti ma'u 'e ia e faingamālie ke tu'o ua 'ene lipootí. Ko u tui au ko e tāpuaki tau faka'apa'apa ki he kau ...

<009>

Taimi: 1600-1605

Mo'ale Finau: ...Kolisi mu'a.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: 'Oange honau taimi ki he lahi taha ke nau me'a mai he Fale Alea. Ko ia Sea fakafoki 'ene me'a na'e 'ikai ke u ...

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakamolemole, Tapu pē pea mo e, mo ho Falé. Fakamolemole mo toki me'a moua 'ai ho'omou me'a fakakolisi ha feitu'u. Mou faka'apa'apa he ko e kau tangata'eiki matu'otu'a eni he Falé. Ko e me'a pē 'oku tonu ke tau fai he Fale ni. Sea ko u fokotu'u atu ā ke tau mālōlō.

Sea Komiti Kakato: Ko e laumālie lelei ko iá 'o e faka'apa'apa. Mou me'a mo ia 'o lotu 'apongipongi. Ko 'apongipongi he 'ikai toe 'i ai ha kāsese 'apongipongi. Te tau hū kakato leva ki he 'etau tu'utu'uní pea 'ikai toe fai ha nonoa'ia. Te u taa'i'aki kimoutolu e tu'utu'uní ka mou toe, 'ikai ke mou va'inga mo fai homou feme'a'aki hetau ngāue. Faka'apa'apa atu Tongatapu Fika 8 kiate koe pehe e faka'apa'apa e Hou'eiki 'o e Falé. 'Eiki Sea fakamolemole atu. Kuo lava e fatongia ka mou toki me'a mai 'apongipongi. Tau liliu 'o Fale Alea. Mālō.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

Lord Fakafanua: Hou'eiki 'oku toloi e Falé ki he 10 'apongipongi.

(Na'e kelesi tuku ai pē he 'Eiki Seá, Lord Fakafanua.)

Kelesi

<002>